

Begrip en methode der dogmatiek

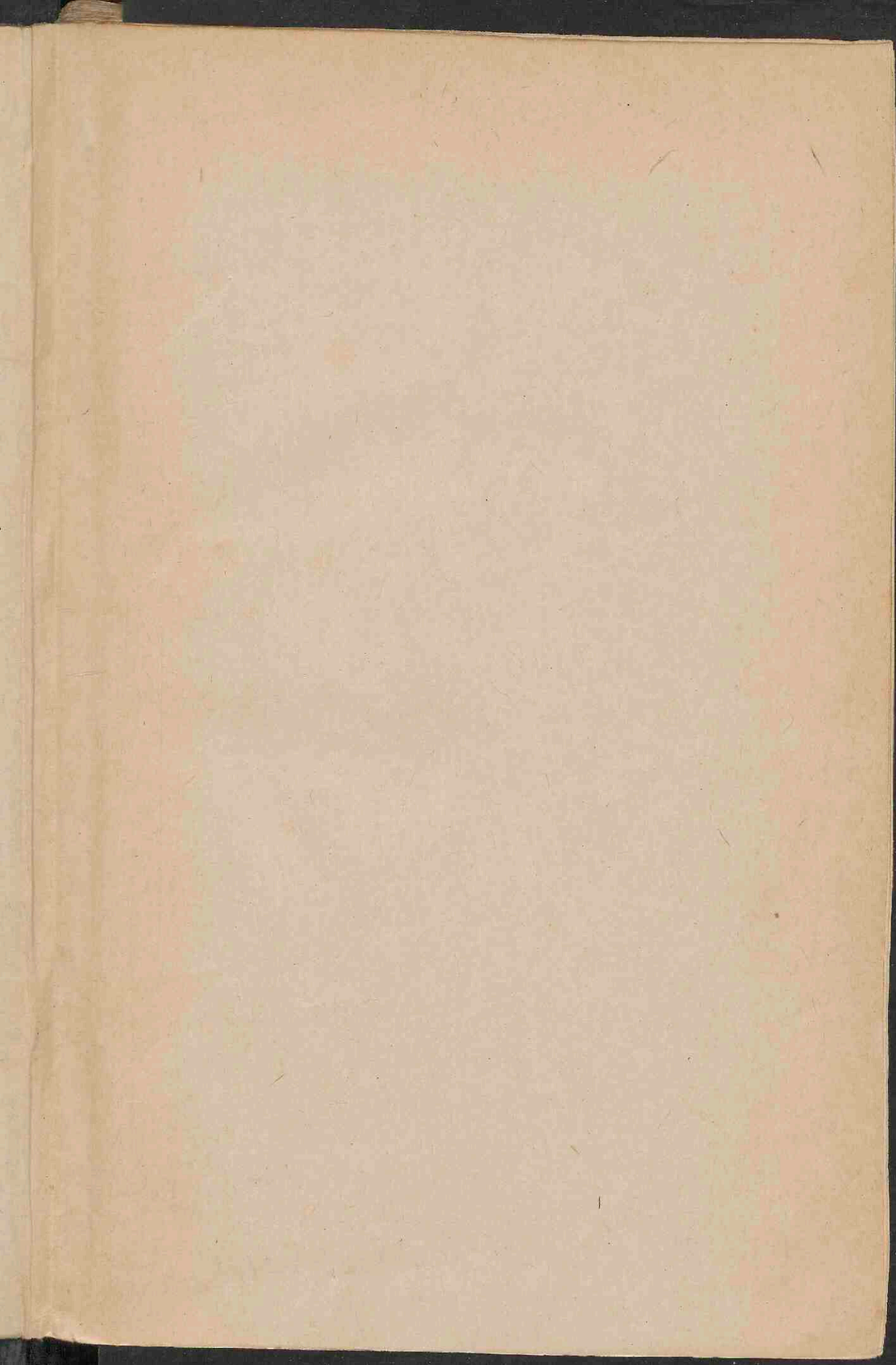
<https://hdl.handle.net/1874/248985>

Theol. 30 April 1877.

A. qu. 192

.ISAAC VAN DIJK.

BEGRIIP EN METHODE DER DOGMATIEK.

BEGRIJF EN METHODE

DER

DOGMA TIEK.

STOOMDRUK VAN J. VAN BOEKHOVEN TE UTRECHT.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

1408 7864

BEGRIP EN METHODE DER DOGMATIEK.

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD

VAN

Doctor in de Godgeleerdheid

AAN DE HOOGESCHOOL TE UTRECHT,

NA MACTHTIGING VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS

Dr. Th. W. Engelmann,

Hoogleeraar in de Faculteit der Geneeskunde.

MET TOESTEMMING VAN DEN ACADEMISCHEN SENAAAT

EN

VOLGENS BESLUIT DER GODGELEERDE FACULTEIT,

IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN

op Maandag den 30sten April 1877, des namiddags ten twee ure,

DOOR

ISAAC VAN DIJK

GEBOREN TE DUSSEN.

UTRECHT,

A. J. VAN HUFFEL.

1877.

AAN MIJN VADER

EN

MIJNE AANSTAANDE SCHOONOUDERS.

Het korte woord voor een Academisch Proefschrift biedt uitnemende gelegenheid om zich te kwijten van aangename verplichtingen.

Ofschoon het Academie-leven reeds op eenigen afstand van mij verwijderd is, behoef ik niet te spreken van verbleekte herinneringen.

Met dankbaarheid denk ik terug aan de jaren, aan Utrecht's Hoogeschool doorgebracht. De namen van allen, die op eenigerlei wijze invloed uitoefenden op mijne vorming, worden door mij in hooge eere gehouden. De enkele vermelding dier namen moge hier overbodig heeten, is in elk geval voor mijn gevoel te zwakke hulde aan de groote beteekenis, die velen, niet het minst de hoogleeraren der Theol. Faculteit, voor mijn ontwikkeling gehad hebben.

Met éénen naam veroorloof ik mij een uitzondering te maken, het is de Uwe HoogGel. VAN OOSTERZEE, hooggeschatte Promotor. Ofschoon ik thans niet voor het eerst de gewaardeerde blijken Uwer welwillendheid ontving, dat ik ze *thans* ontving maakt het mij tot een bijzonder voorrecht U dank te zeggen voor het belangrijk aandeel in

mijne liefde voor dogmatische studie, die bij mij reeds vroeg onder Uwe leiding en door Uw bezielend woord kiemde. Mochten de beschouwingen, die in de volgende bladen gegeven worden, Uwe goedkeuring niet geheel wegdragen, ze hebben mij Uwen steun niet kunnen ontnemen, die mij noodig was om tot mijn doel te geraken. Uwe vriendelijke en voorkomende bejegening was voor mij wel-sprekende weerlegging van zekere bewering dat humaniteit en het bezit van een vaste geloofsovertuiging niet samengaan.

Aan mijne vrienden, die reeds in den lande verspreid zijn, brenge dit geschrift mijn hartelijken handdruk en de herinnering aan menig gesprek, dat aan het hier behandelde onderwerp gewijd was.

INHOUD.

	Bladz.
Inleiding	I
Het begrip der Dogmatiek	7
De stof der Dogmatiek	52
De toetssteen der Dogmatiek	71
De verdeeling der Dogmatiek	90
Aanteekeningen	97
Stellingen	125

INLEIDING.

Dogmatiek — men behoeft in onze dagen het woord slechts uit te spreken om iets te noemen, dat uit het oogpunt van aangenaamheid een vrij dubbelzinnigen klank heeft. Vóór eenige jaren schreef een Fransch godgeleerde ¹⁾: «un des traits caractéristiques de notre époque, c'est sa profonde indifférence pour le dogme. Là même où la vie religieuse s'est réveillée, où l'on admire la beauté du christianisme et son incontestable puissance morale, on reste vis-à-vis de la doctrine chrétienne dans une réserve respectueuse qui tient presque du dédain.» Zoo werd geklaagd vóór zestien jaren en onwillekeurig vragen we: is het nu anders en beter, is er nu minder reden tot klagen en meer recht tot roemen? Men zal niet licht er toe komen om toestemmend op deze vragen te antwoorden, indien men het oor leent aan een paar vaderlandsche stemmen,

die zich nog niet lang geleden in deze materie lieten hooren. De hoogleeraren van Oosterzee²⁾ en Lamers³⁾, ofschoon ze niet zonder goede hope zijn voor de toekomst der dogmatiek en het oog niet sluiten voor de verblijdende teekenen van nieuw ontwakend dogmatisch leven, die hier en daar gezien worden, spreken beiden van «een antidogmatische strooming», «een antipathetische stemming» tegenover al wat dogmatiek heet, van «de minachting, welke der dogmatiek ten deel valt», van «den geest des tijds, die haar een onverzoenlijken haat heeft gezworen.»

Indien deze donkere teekening niet uit de lucht, maar uit het leven gegrepen is, dan heeft «de koninginne der theologische wetenschappen» van vroeger thans veel van «une reine en exil». ⁴⁾ Wie eenigszins bekend is met den stand van zaken verbaast zich over deze dingen niet. Om slechts binnen de perken der kerk te blijven, het is met betrekking tot de dogmatische wetenschap moeilijk uit te maken wat grooter is: het aantal harer bittere vijanden of het cijfer harer gevaarlijke vrienden. Ter eene zijde een Kritiek, die haar object niet eert, die het recht van bestaan van haar object problematiek stelt, ter andere zijde haar tweelingzuster: een intellectualistische Orthodoxie, die voor haar formuleeringen in plaats van voor haar eeuwige

beginselen een toekomst vraagt, dogmatophoben ter eene, dogmatolatren (vereerders van het dogme qua tale) ter andere zijde. Tot vervelens toe kan men het van de eersten in schoone en minder schoone vormen hooren, dat het niet in dogmatiek alleen gelegen is dat iemand leeft in de sferen des godsdienstigen levens; niet bij het schrale, oudbakken brood der dogmatiek alleen zal de mensch leven, zoo predikt men, ja soms is het of we ons den raad hooren geven om maar geen brood meer te gebruiken. In de kerkleer kunnen ze alzoo niet veel meer zien dan «bagage dogmatique» in den ironischen zin van het woord, die een zwaar accent laat vallen op overtolligheid. We mogen zeker op hun eigen toestemming rekenen, als we zeggen dat van dezulken niets is te wachten voor den bloei der dogmatische wetenschap. Maar evenmin wordt het progressief karakter der dogmatiek geëerd door die leden en voorgangers der gemeente beiden, die den vergankelijken vorm van het dogme vereenzelvigen met zijn wezen, met de eeuwige waarheid, waarvan het de gebrekkige vertolking is; die schijnen te meenen dat de Christelijke kerk een oogenblik heeft gehad (in de historie niet bekend) dat ze hare leer voor goed heeft vastgesteld. Ze zullen bij eenig nadenken wel niet beweren dat die leer de volkomen

uitdrukking der waarheid is, maar toch, stilzwijgend worden ze door de gedachte geleid: juister en beter dan die waarheid dáár geformuleerd werd, kan het in elk geval niet. Ontgaan velen hunner ook al persoonlijke schade, omdat we van hen gelooven mogen dat de belijdenis der kerk hun levenswaarheid werd, er zijn anderen in hun rijen, die de belijdenis der kerk als versteende lava met zich omdragen, omdat de Christus, het levend middelpunt van elke belijdenis, hun een vreemde en onbekende is. Voor hen is het gevaar groot om in plaats van op de Rots der eeuwen op het petrefact der belijdenis te bouwen voor de eeuwigheid. Aan het adres der laatsten vooral is de beschuldiging van dogmatolatrie ons volkomen ernst.

Zijn de beide richtingen, die we daar teekenden, «tweemaal verstorven» te achten voor de ontwikkeling der dogmatische wetenschap, daar is tusschen die beide uitersten een kleine schare van belangstellende vrienden, die het ter eene zijde niet kunnen toegeven dat juist het hoogste in den mensch, zijn godsdienstig-zedelijk leven alle formuleering moet afwijzen en in het gebied der onbestemde novelen behoort te blijven, en ter andere zijde ook in de wetenschap ernst maken met het woord van Paulus: *οὐχ ὅτι ἤδη ἔλαβον — διώκω δέ*. Juist omdat ze met

de levende gemeente van den Heer belijden op denzelfden levensbodem te staan, kan het kerkelijk leerstelsel bij hen rekenen op die piëteit, die nooit een hooghartigen glimlach gedooft, op die sympathie des levens, die met vreugde doet luisteren naar de religieuse polsslagen, die in het dogme kloppen, maar ook op dien mannelijken moed, die oude vormen in nieuwe durft omgieten. Dit is het wat waarachtige kritiek onderscheidt van criticisme en kritiekloosheid; waarachtige kritiek staat altijd bevriend, nooit vijandig tegenover haar object, maar zij wil ook kritiek zijn, dat wil zeggen onredelijke aanhankelijkheid aan iets onwezenlijks sluit zij uit.

De schrijver van dit proefschrift laat het geheel aan het oordeel zijner lezers over of ze in hem zelve zulk een belangstellenden vriend der dogmatische wetenschap hebben te zien. Hij laat het eveneens aan het oordeel van bevoegden over of de beschouwingen, die in de volgende bladen gegeven worden, enige reële waarde hebben. Dit alleen vraagt hij, dat bij het opmaken van dat oordeel het gebrekige dier beschouwingen niet in mindering kome van den ernst en de overtuiging, waarmee ze worden voorgedragen. Waar we eenige gedachten wenschen te geven over *Begrip en Methode der dogmatiek*, achten we voor de geleidelijke orde en ontwikkeling

onzer beschouwingen niet het tweetal, maar een viertal hoofdstukken het meest geschikt. *Begrip, Stof, Toetssteen* en *Verdeeling* der dogmatiek zullen ons achtereenvolgens bezighouden.

HET BEGRIP DER DOGMATIEK.

Ieder, die het standaard-werk van den hoogl. Doedes, de «Encyclopedie der Christelijke theologie» gelezen heeft, herinnert zich de ironische bladzij, ⁵⁾ waar de verwarring beschreven wordt, die op dogmatisch terrein te zien is. Al had men ook nooit een voet gezet op dogmatisch gebied, indien men die bladzij slechts leest, zal men den niet twijfelachtigen indruk ontvangen dat de orde, die op dat gebied heerscht, om met Geel te spreken, van een bijzondere soort is, omdat zij met wanorde volkomen gelijk staat. «Men moet zeker», aldus de hoogl., «tot de ultra-optimisten onder de dogmatici behooren, om bereid te zijn tot de verdediging van de stelling, dat nergens op het geheele gebied der Christelijke theologie de orde minder te wenschen overlaat, dan op dat der dogmatick. Onder elkander kunnen de dogmatici het volstrekt niet eens worden

over den naam, aan de dogmatiek te geven, (men spreekt bijv. van christelijke dogmatiek, van evangelische dogmatiek, van christelijke geloofsleer, van dogmatische christelijke theologie, van evangelische dogmatische theologie,) over de definitie van deze wetenschap, over de stof, die zij te bearbeiten heeft, over de bron of de bronnen, waaruit zij moet putten, over de wijze, waarop de dogmatische stof moet verwerkt worden, over den toetssteen, waaraan men den inhoud der dogmatiek heeft te toetsen, over het doel, dat men zich bij de bearbeiding der dogmatiek heeft voor te stellen, over het karakter, dat haar eigen is, over het standpunt, waarop men zich in de dogmatiek heeft te plaatsen, over de waarde aan deze wetenschap te hechten....»

Voorloopig, zouden we zoo zeggen, kunnen wij het er mee stellen. Met het oog op jonge theologen ware het niet kwaad geweest dat boven deze bladzij «versiegelt» gestaan had, om hen van dogmatische studie niet al te zeer af te schrikken. Toch overdrijft de hoogl. volstrekt niet; ieder die met kennis van zaken kan oordeelen, zal het hem moeten toegeven dat, wat het dogmatisch gebied te zien geeft, iets anders dan harmonie is. De hoogl. belooft zich veel van het scherp doorgevoerde onderscheid tusschen *Nieuw-Testamentische, kerkelijke en kritische dogmatiek*; in-

dien dat onderscheid slechts zorgvuldig en voortdurend in 't oog gehouden wordt, dan is er hoop «dat wij in een beteren toestand komen, dat is, van de verwarring, die thans het gebied der dogmatiek verwocst, bevrijd worden.» Hoc helder en doorzichtig wij ook de bladzijden vinden, die geschreven zijn om genoemd onderscheid in 't licht te stellen, wij meenen dit laatste te moeten betwijfelen. Een enkele blik op hetgeen zijn beoordeelen tegen dit onderscheid hebben in 't midden gebracht, kan ons overtuigen dat het einde der verwarring voorloopig nog niet gekomen is. De hoogl. Cramer, ⁶⁾ het werk van zijn Utrechtschen ambtgenoot beoordeelende, zou liever willen spreken van Nieuw-Testamentische godsdienstleer of theologie in plaats van Nieuw-Testamentische dogmatiek en van kerkleer in plaats van kerkelijke dogmatiek. «Is er», zoo vraagt hij, «eigenlijk niet *ééne dogmatiek*, namelijk *de kritische*, of liever, daar het begrip van kritiek reeds in het begrip van dogmatiek ligt opgesloten en wij ons hier bewegen op christelijk terrein, *de christelijke dogmatiek?*» Dr. Valeton Jr. ⁷⁾ maakt, in een beoordeeling van hetzelfde werk, eveneens bezwaar om van Nieuw-Testamentische dogmatiek te spreken en protesteert er tegen om aan haar alleen den naam van «christelijk» te geven.

Ons dunkt, het onderzoek moet dieper gaan: hoe komt het toch dat zoo verschillende namen door verschillende Godgeleerden aan de dogmatiek gegeven worden? Hoe komt het dat de hoogl. Doedes meent te kunnen en moeten spreken van *Nieuw-Testamentische, kerkelijke* en *kritische* dogmatiek, de hoogl. Cramer alleen van *kritische* (christelijke), de hoogl. Heinrich Voigt ⁸⁾ alleen van *christelijke*, Dr. Valeton van *zelfstandige* (christelijke) en *kerkelijke*, de heer Gunning ⁹⁾ wederom alleen van *kerkelijke* dogmatiek, en dat waarlijk niet in denzelfden zin, ook waar deze geleerden denzelfden naam gebruiken? Wij zullen het voorshands bij deze namen maar laten. 't Komt ons voor dat deze spraakverwarring op dogmatisch terrein haar grond heeft daarin dat men het onder elkander niet eens is over het *begrip* der dogmatiek; men is het niet eens hierover: wat *is* eigenlijk dogmatiek? En zou men daarover wel ooit eenstemmig worden, indien men nalaat te doen, wat Schleiermacher, ¹⁰⁾ Rothe ¹¹⁾ en nu onlangs nog Gunning ¹²⁾ gedaan hebben, indien men verzuimt te komen tot een analyse van het begrip *dogme*? Indien we slechts weten wat een dogme is, is de bepaling van dogmatiek niet moeilijk meer.

Ook wij meenen te moeten spreken alleen van *kerkelijke* dogmatiek op gronden, die we breeder zullen ont-

vouwen. In de benaming «Nieuw-Testamentische dogmatiek» ligt een anticipatie. De hoogl. Cramer heeft, naar ons voorkomt, recht in zijn bewering «dat het N. T. niet verzekert dat het aan den eisch voldoen zal om zich tot «een gesloten geheel» te laten verwerken.» Maar ook al wil het aan dien eisch voldoen, kan de Nieuw-Testamentische theologie uitnemend de taak der Nieuw-Testamentische dogmatiek overnemen om de leer van Jezus en de Apostelen tot één geheel te verwerken. Toch moet ons het oog open blijven voor een gevaar, dat hier dreigt. Weiss spreekt in zijn *Lehrb. d. Bibl. Theol. des N. T.* ¹³⁾ van een «wissenschaftliches Bedürfniss, welches dazu treibt, die in der heiligen Schrift aufgewiesene Wahrheit auf constructivem Wege zur Einheit eines Systems zusammenzuschliessen.» Wij gelooven dat men zich ook op wetenschappelijk gebied evenals op dat der maatschappij behoeften creëren kan. Is het terecht als een zegen van den nieuweren tijd beschouwd, dat in de Nieuw-Testamentische theologie behoorlijk onderscheid gemaakt wordt tusschen de verschillende lecrtypen der Nieuw-Testamentische schrijvers, ¹⁴⁾ het gevaar is groot dat deze zegen wederom verloren gaat door het werk der zg. Nieuw-Testamentische dogmatiek. Bovendien, kan er wel van eigenlijke dogmen in het N. T. gesproken worden, en nog afgezien daar-

van, zijn de verschillende getuigenissen, die we daar vernemen, bij alle organische eenheid in grondgedachte overigens, die in de Nieuw-Testamentische theologie moet aangewezen worden, niet te geestelijk onafhankelijk van elkander om aan een «stelsel» te kunnen denken? Wat voorts de *eigene, zelfstandige, kritische* dogmatiek betreft, wij meenen dat het recht op den naam van dogmatiek in die mate verloren gaat, als er accent gelegd wordt op de woorden *eigen, zelfstandig*. Immers het is hier de vraag niet of de dogmaticus *als lid der gemeenschap* zijn zelfstandigheid mag behouden in de voordracht van het kerkelijk leerstelsel, veeleer moet die zelfstandigheid als eisch gesteld worden, maar het geldt hier zelfstandig *tegenover* iets anders, en dan moeten we zeggen: het *individu* als zoodanig, hoe Christelijk zijn beschouwingen mogen zijn, heeft geen dogmatiek, heeft slechts een «Privatbekenntnis», of hoe men het ook noemen moge. Het is de niet geringe verdienste van Schleiermacher er op gewezen te hebben dat de begrippen dogmatiek en kerk onafscheidelijk bij elkander behooren. Wat we hier slechts aphoristisch konden aanduiden, zal door den gang van ons betoog, naar we hopen, voldoende in 't licht gesteld worden.

Indien we slechts weten wat een dogme is, zeiden

we, is de bepaling van dogmatiek niet moeilijk meer. Wat is een dogme? Wij mogen de beschouwingen van Schleiermacher en Rothe hierover als bekend veronderstellen. Het is ons hier minder te doen om die beschouwingen in haar geheel dan wel om haar kern, datgene, waar het op aankomt. Schleiermacher ¹⁵⁾ laat zich aldus hooren: «Christliche Glaubenssätze sind Auffassungen der christlich frommen Gemüthszustände in der Rede dargestellt», en verder: «dogmatische Sätze sind Glaubenssätze von der darstellend belehrenden Art, bei welchen der höchst mögliche Grad der Bestimmtheit bezweckt wird, dogmatische Sätze haben einen zwiefachen Werth, einen kirchlichen und einen wissenschaftlichen.» Rothe ¹⁶⁾ schrijft: «Wird nun ein solcher religiöser Lehrsatz von der Kirche selbst und unter ihrer eigenen Autorität ausdrücklich aufgestellt (positiv gemacht) und als der adäquate und allgemein gültige Ausdruck der eigenthümlichen Bestimmtheit ihrer Frömmigkeit nach einem ihrer Besonderen Momente sanctionirt: so wird er damit ein *kirchlicher* Lehrsatz oder ein *Dogma* Vor allem aber thut es Noth, daran streng festzuhalten, dasz das Dogma (in der theologischen Bedeutung) immer eine Kirche voraussetzt und schlechterdings nur als *kirchliches* vorkommen kann.» Wij nemen het hier niet op

voor de woorden: «christlich fromme Gemüthsstände» en «Frömmigkeit», die ook wij gebrekkig noemen, omdat ze ons te veel doen denken aan het golvend, onvast leven des gevoels; wij meenen dat genoemde theologen zonder voldoende grond zich verwijderd hebben van of liever nagelaten hebben om op te klimmen tot het veelomvattender, voller spraakgebruik der H. Schrift, die van ζωή spreekt, welke de geloovige deelachtig wordt in gemeenschap met den Christus. Maar het is de vraag of de kern hunner beschouwingen waarheid bevat. Indien wij een bepaling van dogme moesten geven, wij zouden het aldus doen: het dogme is de vrucht der poging om een bepaald moment, een bepaalde relatie van het leven der gemeente in de taal des verstands over te zetten, terwijl de dogmatiek dan is de beschrijving, de omzetting in begrippen van dat leven in zijn geheel. Ook de hoogl. van Oosterzee geeft, onder eenige reserve, toe dat men het dogme «de gerijpte vrucht van Christelijke levenservaring» zou kunnen noemen ¹⁷⁾. Terecht wordt het door den hoogl. Lamers ¹⁸⁾ tot de verdiensten zijner «Christelijke Dogmatiek» gerekend, «dat het *heil* in tegenoverstelling van het leven slechts in den titel van een paar afdeelingen der dogmatiek als hoofd-onderwerp wordt vermeld.»

Wij kunnen echter met het gezegde niet rekenen op de instemming van allen. Zal men misschien het onafscheidelijk verband tusschen dogmatiek en kerk toegeven, schoon wellicht niet accepteerende al de gevolgtrekkingen, die daaruit voortvloeien, men stemt niet toe dat dogmatiek beschrijving zou zijn van het *leven* der gemeente. Hoe, zegt men, dan vervalt immers alle onderscheid tusschen dogmatiek en ethiek, dan houdt de ethiek op een afzonderlijke theologische wetenschap te zijn. Hoe duidelijk wellicht die opmerking ook zijn moge, eerlijk verklaren we dat we ze niet begrijpen; wij zien daarin niets anders dan een utiliteitsargument. In onze ooren klinkt ze, alsof men zeide: dan houdt ook de chemie op een afzonderlijke wetenschap te zijn, dat wil zeggen: die opmerking heeft met de zaak zelve niets te maken. Gesteld eens dat het kan aangetoond worden dat dogmatiek naar haar *wezen* niets anders is dan beschrijving van het leven der gemeente en dat daaruit noodzakelijk volgen moet (wat volstrekt niet het geval is), dat de ethiek haar recht verliest om een afzonderlijke wetenschap te zijn, dan gevoelt men toch dat die opmerking ten slotte hierop neerkomt dat men de eene theologische wetenschap ten koste van het wezen der andere tracht te redden. Bovendien, elk, die met eenigen fijnen takt begaafd is,

gevoelt de waarheid der opmerking van den hoogl. Lamers ¹⁹⁾: «ik acht het principieel bedenkelijk alleen dáár van leven te spreken, waar men met den wandel te doen heeft, al wordt ook naar een hoofdbeginsel der tegenwoordige ethiek daarbij geenszins alleen of zelfs niet bij voorkeur aan het uitwendige gedrag gedacht. De zin, waarin de H. Schrift van *leven* gewaagt, wordt zeker althans daarmee niet volkomen weêrgegeven.» Dat ook in de bepalingen: «dogmatiek is de beschrijving van het leven der gemeente» en «ethiek is levensleer», de in beide voorkomende benaming *leven* niet ten volle identisch is, beseft ieder; de dogmatiek beschrijft den *grond* en den *inhoud*, de ethiek de *openbaring* en het *ideaal* van het leven. Paulus zegt Coll. 3 : 3: ἡ ζωὴ ὑμῶν κέκρυπται σὺν τῷ Χριστῷ ἐν τῷ θεῷ, en Rom. 6 : 4 spreekt hij van een περιπατεῖν ἐν καινότητι ζωῆς. We spreken hier niet verder over het verband tusschen dogmatiek en ethiek, omdat het ons in de eerste plaats te doen is om onze gegeven bepaling van dogmatiek; wat door Schleiermacher ²⁰⁾ daarover gezegd wordt, vindt onze volkomen instemming. Scheiding en vereeniging zijn in ons oog beide mogelijk, geen van beide noodzakelijk.

Op ons rust nu de verplichting om aan te toonen, wat we dusver meer gesteld dan bewezen hebben,

dat het wezen der dogmatiek beschrijving is van het *leven* der gemeente. Wij willen voor ons doel *de idee des Christendoms* een oogenblik nader onderzoeken en tevens zien of *de geschiedenis der dogmenvorming* geen licht ontsteken kan. Wat is het Christendom, wat is zijn wezen? Geen geloovig theoloog zal daarop antwoorden: het Christendom is naar zijn wezen mededeeling van beter en juistere begrippen omtrent God en goddelijke dingen. Of schoon we ook beter en juistere begrippen omtrent God en goddelijke dingen aan het Christendom te danken hebben, zoo gaat toch zijn wezen daarin volstrekt niet op. Laten we den Christus zelven over zich zelven en het doel zijner verschijning hooren. Elk zijner woorden is het rechtstreeksch of zijdelingsch bewijs dat Hij niet in de allereerste plaats gekomen was om de menschen te *leeren*: *ἦλθεν γὰρ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ζητῆσαι καὶ σῶσαι τὸ ἀπολλόμενον*, zoo heet het Luc. 19 : 10, als Hij het doel zijner komst beschrijft; zijn leven gaat op in wat Hij zelf als zijn levenstaak noemt, Joh. 10 : 11 : *ἐγώ εἰμι ὁ ποιμὴν ὁ καλός. ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τίθει ὑπὲρ τῶν προβάτων*. En wat moet van dit alles het gevolg zijn? Dat de menschen allereerst tot beter inzichten, tot juistere denkbeelden omtrent een en ander komen? *Ὁ γὰρ ἄρτος τοῦ θεοῦ*, zegt

Hij Joh. 6 : 33, ἐστὶν ὁ καταβαίνων ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ζωὴν διδοὺς τῷ κόσμῳ, vs. 57 : ὁ τρώγων με καὶ κείνος ζήσεται δι' ἐμέ, en Joh. 10 : 10 : ἐγὼ ἦλθον ἵνα ζωὴν ἔχωσιν καὶ περισσὸν ἔχωσιν, vs. 28 : καὶ γὰρ ζωὴν αἰώνιον δίδωμι αὐτοῖς.

Ons komt het bedenklijk voor om van een bepaalde leer van Jezus te spreken, daar dit woord ons toch altijd eenigszins doet denken aan een stelsel. De Heer had geen stelsel, Hij is veeleer zelf het levende Systeem, waarin alles zijn bestand heeft, (Col. 1 : 17 : τὰ πάντα ἐν αὐτῷ συνέστηκεν). Zijn woord is te onopzettelijk, te weinig vóóraf-bedacht, te weinig samenhangend zouden we kunnen zeggen, indien we dit woord nu nemen in zijn gewone beteekenis, waarin het gebruikt wordt van een logisch in elkander sluitend stelsel van begrippen, om van een leer te kunnen spreken. Ongetwijfeld hebben we een onderwijs van Jezus, waarin ons de verklaring, de ontvouwing van zijn Persoon en werk, van het *feit* zijner menschwording gegeven wordt, maar dat onderwijs is immers niet het eerste, maar het tweede. En heeft de Heer zelf het incomplete van zijn onderwijs niet uitgesproken Joh. 16 : 12? Terecht zegt Hagenbach ²¹⁾: «Jesus ist nicht der Anfänger einer *Dogmatik*, wohl aber der Anfänger und Vollender des *Glaubens*.» Op-

merking verdient het dat de Heer slechts enkele malen zijn onderwijs met den naam van διδαχή noemt, meest is het ὁ λόγος μου, οἱ λόγοι μου; Luc. 4 : 18 : Πνεῦμα κυρίου ἐπ' ἐμέ, οὗ ἕνεκεν ἔχρισέν με εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς, ἀπέσταλκέν με κηρῶσαι κ. τ. λ.; Joh. 18 : 37 : ἐγὼ εἰς τοῦτο γεγέννημαι καὶ εἰς τοῦτο ἐλήλυθα εἰς τὸν κόσμον, ἵνα μαρτυρήσω τῇ ἀληθείᾳ. Slechts zelden wordt het woord διδάσκειν door Hem gebruikt.

Dat wij zoo lang hierbij stilstaan, schrijve men niet daaraan toe dat het ons om een woord te doen zou zijn. Onzentwege gebruike men het woord «leer», waar van het onderwijs van Jezus sprake is, maar wij vinden dat woord niet geheel onschuldig. 't Herinnert ons, waar het geaccentueerd wordt, te veel aan een overwonnen standpunt, waarop de Openbaring Gods beschouwd en omschreven wordt als *leermededeeling*. 't Komt niet in ons op om die theologen, die van «een leer van Jezus» spreken, zeker tegen hun zin terug te dringen naar een standpunt, waarop zij niet staan, maar wij zouden het gelukkig vinden, indien dan ook alle uitdrukkingen vermeden werden, die aan een nawerking van dat standpunt doen denken. Mijn hooggcachte leermeester, de hoogl. Doedes heeft mij in zijn overigens uitnemende uiteenzetting van de taak der Nieuw-Testamentische theologie ²²⁾

niet overtuigd, dat de benaming «leer van Jezus» aanbeveling verdient. Het woord «leer» brengt ons te veel op verstandelijk terrein, waarop we niet in de eerste plaats zijn moeten, als er over het Christendom gesproken wordt; uitnemend wordt door den hoogl. gezegd dat we, door nauwkeurig ons bekend te maken met de «leer van Jezus», «vernemen wat naar de bedoeling van Jezus zelven het Christendom eigenlijk is en zijn moet», maar de schrijver, die zelf van juiste formuleering houdt, zal het ons toegeven dat het niet juist is, als die volzin aldus voortgezet wordt: «wat zijne volgelingen naar zijne oorspronkelijke bedoeling te gelooven, te belijden, te doen hebben, om tot zijne discipelen te kunnen gerekend worden.» We krijgen, zonder dat dit de bedoeling van den schrijver is, den indruk dat we iets, enkele dingen moeten gelooven, belijden, doen, om een discipel van den Heer te kunnen zijn, en vraagt de Heer wel iets anders dan geloof in zijn Persoon, in Hem zelven, ongetwijfeld in zijn Persoon, *zooals Hij zich beschreven heeft*, maar dan toch in zijn *Persoon*? Ieder weet welk antwoord de hoogl. daarop geven zou, en dat wel geen verstandelijk, maar een uit de diepste ervaring des levens gegrepen antwoord. Maar we vragen: is het dan niet beter dat elke uitdrukking gemeden wordt, die maar

een oogenblik aanleiding zou kunnen geven dat het onderwijs van den Heer van zijn Persoon gescheiden wordt? Is het ook niet opmerkelijk dat de «leer van Jezus» zich zoo weinig heeft afgedrukt in de taal der gemeente? De gemeente spreekt veel meer in de taal van Paulus dan in die van Jezus. Terecht zegt de hoogl. von der Goltz ²³⁾: «Jesus hat keine neue Lehre, keine Theorie über Gott und Menschen aufgestellt, weder eine speculative, noch eine populär-asketische... Daher hat sich auch *das Bild der Persönlichkeit Christi* der Gemeinde noch tiefer eingepägt, als *seine Lehre*. Seine Persönlichkeit ist der Abglanz der Herrlichkeit Gottes.»

En indien we nu nog een oogenblik het onderwijs van 's Heeren Apostelen, dat ons bewaard werd, in oogenschouw nemen en we stellen de vraag: was hun onderwijs, hun prediking reflectie over hetgeen ze van den Heer gehoord hadden, over *zijn* onderwijs dus, dan antwoorden we ongetwijfeld toestemmend, maar we voegen er aanstonds bij: tusschen de reflectie over dat onderwijs en dat onderwijs zelf ligt een schakel, dien we niet mogen vergeten. Wat dreef hen tot nadenken over hetgeen ze van den Heer gehoord hadden, wat was de *óρση* tot die reflectie? Als Paulus de heerlijke vrucht van het verlossingswerk aldus beschrijft Col. 2 : 13: *καὶ ὁμᾶς νεκροῦς*

ὄντας ἐν τοῖς παραπτώμασιν καὶ τῇ ἀκροβυστίᾳ τῆς σαρκὸς ὑμῶν, συνεζωοποίησεν ὑμᾶς σὺν αὐτῷ, als hij Christus Col. 3 : 4 ἡ ζωὴ ἡμῶν noemt, dan is dat woord geen matte paraphrase van meer of minder gelijkkluidende woorden des Heeren, neen, Paulus kon zeggen dat hem het Evangelie meer werd dan stof voor reflectie, het werd hem naar zijn eigen woord, Rom. 1 : 16, een δύναμις θεοῦ εἰς σωτηρίαν, hij spreekt 2 Cor. 12 : 9 van een δύναμις τοῦ Χριστοῦ, die in hem wone, en Col. 1 : 29 van een ἐνέργεια αὐτοῦ (sc. Χριστοῦ) ἐνεργουμένη ἐν ἐμοὶ ἐν δυνάμει. Als Johannes 1 Joh. 3 : 14 zegt: ἡμεῖς οἶδαμεν ὅτι μεταβεβήκαμεν ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν, dan is dat wederom geen bloote uit- en omwerking van de een of andere uitspraak des Heeren, maar de sleutel tot verklaring van dit zijn woord ligt in 1 Joh. 1 : 1: ὁ ἦν ἀπ' ἀρχῆς, ὁ ἀκηκόαμεν, ὁ ἑώρακαμεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν, ὁ ἐθεασάμεθα καὶ αἱ χεῖρες ἡμῶν ἐψηλάφησαν, περὶ τοῦ λόγου τῆς ζωῆς.

Het onderwijs van den Heer was om zoo te zeggen overgegaan in het vleesch en bloed van deze Godsmannen, omdat de Christus zelf hun leven was geworden, en wat ze nu bij monde of geschrifte verkondigden was vertolking van wat ze ervaren en getast hadden van het Woord des Levens, bij welke verkondiging zij zich natuurlijk gebonden wisten door

het normatieve woord van den Heer. Ons dunkt, na het Christendom ondervraagd te hebben over zijn *wezen*, zijn *idee*, hebben we recht het woord van den hoogl. Beck ²⁴⁾ te onderschrijven: «*seine Lehre (des Christenthums) ist der substanzielle Glaube, und nur der durch sie erzeugte dynamische Glaube hat seine Lehre substanziell in sich..... Ohne dass ich als eigenes Leben den Glauben in mir habe, ist er (der substanzielle Glaube, die objective Glaubenssubstantz) nicht für mich; ich kann eben sowenig eine Erkenntniss von ihm gewinnen, als mit der That ihn darstellen, wenn er nicht in mir sich offenbart — sein Leben giebt sich als Offenbarung. Als Glaube demnach ist das Christenthum weder eine bloß subjective Lehre, noch bloß objective Geschichte, sondern ein unsichtbares und unergründliches Leben,*» etc.

Ons rest nu nog *de geschiedenis der dogmenvorming*, voor zoover ons dit hier mogelijk is, te raadplegen om te zien of zij ons steunt in onze opvatting van dogmatiek. Heeft Schleiermacher ²⁵⁾ recht in zijn bewering dat de door hem gegevene analyse van het dogme «*ihre Bestätigung findet in der ganzen Geschichte?*» Zeer zeker moet erkend worden dat allerlei factoren, allerlei invloeden zich hebben laten gelden bij de vorming en vaststelling van het dogme;

niet zelden ontving het dogme zijn cachet uit onreine handen, maar toch wordt daarmee de vraag niet afgesneden: wat was het princip, de generatieve kracht der dogmenvorming? Indien de gansche Christelijke leerontwikkeling niets anders geweest is dan de vrucht van *louter* speculatie over de onderscheidene waarheden des Evangelies en niets meer, indien we in haar niet mogen zien de dikwerf mislukte, maar niettemin edele en heroieke poging om de eeuwige Waarheid, waaruit de gemeente leefde en van wier bestaan en verlossende werking, dit spreekt van zelf, de Schrift de oorspronkelijkste getuigenis aflegt, in de altijd gebrekkige taal van het denken over te zetten, wij moeten dan eerlijk bekennen dat de geschiedenis der dogmen geen verheffenden, maar veel-
eer een treurigen indruk op ons maakt. Wij moeten het dan betreuren dat men niet gebleven is, dat men niet heeft kunnen blijven bij het eenvoudige, levensvolle woord der Schrift, en gekomen is tot een uitelkander-leggen van het heerlijk organisme der Schrift, waarvan de vrucht, het dogme, niet zelden als het zijn hoogsten bloei scheen bereikt te hebben, de teekenen van verval op het gelaat vertoonde.

Laten we een paar dogmen nader in oogenschouw nemen, om duidelijk te maken wat we bedoelen. Den Ariaanschen strijd zelven kunnen we als bekend

veronderstellen. Arius trad op met zijne leer dat de Zoon een *πρόσμα*, een geschapen wezen was; in weerwil van de vele uitdrukkingen, die hij bezigt en die in naam de Godheid des Heeren onaangetast laten, wordt die Godheid zelve in zijn stelsel ontkend. Het Nicaenum handhaafde, gelijk bekend is, tegenover deze dwaling de Homooesie van den Zoon. Het is duidelijk dat voor het afgetrokken verstand (Schulverstand, zeggen onze Duitsche naburen), dat zich buiten den samenhang met het leven plaatst en dan construeert of destrueert al naar het gevalt naar zijn ijle abstractiën, het stelsel van Arius, hoe onwijsgeerig in zijn diepsten grond, groote voordeelen heeft boven de diepere speculatie van het Nicaenum; eveneens moet erkend worden dat de klank van het Schriftwoord minstens even gunstig is voor Arius als voor zijn tegenstander. Vanwaar komt het dan toch, zoo vragen we, dat de levende gemeente van alle eeuw, de eenvoudige gemeente, die waarlijk niet in staat is sijngesponnen schriftuitleggingen en woordverklaringen te volgen, laat staan te weerleggen, dien fijnen tact bezit dat ze door den klank van het woord heen de diepte niet ziet, niet formuleeren kan, maar tast en voelt, de diepte, die achter dien klank verscholen ligt; vanwaar dat het Christelijk bewustzijn van alle eeuw elke voorstelling van den Christus heeft

afgewezen, waarin de Godheid des Heeren niet tot haar volle recht kwam? Blijkt het niet zonneklaar dat de belijdenis van de Godheid des Heeren in laats-ter instantie niet hangt aan de exegese van een Schriftuurplaats? ²⁶)

De waarheid onzer beschouwingen zal nog duidelijker in 't licht treden, als we een oogenblik stilstaan bij het dogme der triniteit, noodzakelijke ontvouwing en ontwikkeling van het christologische. Ieder, die geen vreemdeling is in de geschiedenis der dogmen, kent de woorden en begrippen, (*οὐσία*, essentia, substantia, *ὑπόστασις*, persona, *ἰδιότης* etc.) die gebezigd werden om het dogme speculatief af te ronden. Bij Augustinus komt het tot afsluiting der triniteitsleer; hij zuivert het dogme van alle overblijfselen van het Subordinationisme, maar, waar hij het onderscheid der personen in een onderscheid van relatien schijnt te laten opgaan, is de afstand, die hem scheidt van het Sabellianisme, niet groot meer. 't Is voorwaar niet mocilijk om in dit fijne dialectisch weefsel oneerbiedig en storend in te grijpen, niet mocilijk om het onvolkomene van deze leerbepalingen, het zeer gebrekkige dezer formules aan te toonen, wij zullen ons daarmee niet bezig houden, maar nog eenmaal zeggen we: deze worstelingen der gedachte zouden ons voorkomen een onwaardig dialectisch spel,

een onwaardig kegelen met begrippen te zijn, indien ze niets anders waren dan de kunstige uiteenrafeling van een of ander Schriftwoord en niet de vrucht der koene en onversaagde pogingen om den diepsten levensgrond der gemeente in de taal van het begrip over te zetten. Terecht zegt de hoogl. Chantepie de la Saussaye ²⁷): «de leer der triniteit heeft de realiteiten der verlossing en der openbaring tot uitgangspunt en vasten grond en daardoor tevens tot waarborg tegen afdwaling. Waar deze feiten niet bestaan, waar de realiteit der verzoening niet aanwezig is, daar kan de dogmatische formuleering slechts afdwalen, maar ook waar deze feiten aanwezig zijn, daar zal zij altijd weder op nieuw opstaan, en de leer der h. Drievuldigheid immer weder op nieuw geboren worden uit de conscientie der gemeente, al mocht de officieele theologie haar honderdmaal verloochenen en als verouderd verwerpen.» Wij kunnen ons niet verder begeven op het wijde veld der dogmengeschiedenis. Zeer belangrijk is het betoog van den hoogl. v. d. Goltz ²⁸), waarin hij aantoonst dat de christologie (de poging om den Persoon des Heeren te verstaan) steeds het middelpunt geweest is der *productieve* dogmenvorming. Met het weinige, waarmee we hier moeten volstaan, hopen we duidelijk gemaakt te hebben dat het dogme de creatie is van

den denkenden mensch, maar eerst *nadat* aan de behoeften van den godsdienstigen mensch voldaan is, m. a. w. dat de gansche dogmenvorming het resultaat is van de altijd zeer gebrekkige poging om het Levens-organisme, waaruit de gemeente geboren werd, in een begrips-organisme over te zetten. Een blik op de geschiedenis der dogmen bevestigt het woord van Dorner ²⁹): «die Kirchenlehrer sind nicht Verfertiger der Dogmen, sondern Hermeneuten, oder der Mund der Kirche.»

Waar wij de dogmatick genoemd hebben de beschrijving van het *leven* der gemeente, daar hebben wij te antwoorden op een beschuldiging, die in den regel tegen onze beschouwing wordt ingebracht, de beschuldiging van *subjectivisme*. Hoe, zegt men, wordt zodoende niet alles subjectief, dat wil zeggen, onvast, onzeker? Wij zullen hier niet herhalen, wat tallooze malen op die beschuldiging geantwoord is; sprekende van het *leven* der gemeente, bedoelen we niet en kunnen we niet bedoelen de onvaste golvingen en wiegelingen van een zeer aandoenlijk gevoel, nergens, zoover we weten, in de Schrift en in geen enkele goede psychologie met den naam van *leven* bestempeld; door nadruk te leggen op den tweeden term der bepaling: *leven der gemeente*, worden alle pretensiën van een zondig *individualisme* afgesneden,

en voor dat leven der gemeente en zijn beschrijving stellen we den eisch dat ze beiden *onder voortdurende kritiek der H. Schrift* gehouden worden. We willen een anderen weg inslaan. 't Komt ons, om hiermee te beginnen, merkwaardig voor dat men in die beschuldiging van subjectivisme een zeer vreemd accent laat vallen op het woord «subjectief», zóó vreemd dat het ten slotte beteekent: *maar* subjectief. We hebben hier niets tegen, mits men dan ook consequent zij en het woord altijd in dezelfde beteekenis gebruike; in de wetenschap is een vast spraakgebruik nooit weelde. Wil men dan ook de goedheid hebben om, waar men spreekt van «subjectieve heilsleer, subjectieve toeigening des heils», het kleine woorden «maar», waarbij een schouderophaling de meest natuurlijke geste is, eveneens in te vullen? Men zal hiertoe waarschijnlijk niet gezind zijn en terecht, het woord «subjectief» heeft ook volstrekt geen kwaad gedaan, maar dan houden wij ons aanbevolen voor een *gewoon* accent.

Ongetwijfeld zal men geen bezwaar maken het volgende toe te stemmen: er bestaat een Wereld der onzienlijke, eeuwige dingen, een Rijk der Waarheid, een onbewegelijk Koningrijk, m. a. w. de eeuwige en eeuwig-levende God, die zich geopenbaard heeft, bestaat; maar die Wereld der onzienlijke dingen

begint pas *voor ons* te bestaan in haar volle, vriendelijke en verzoenende realiteit, waar we gezegd kunnen worden met besef te leven uit de krachten dier Wereld; dat Rijk der Waarheid kennen we eerst, als we niet enkel de richtende, maar ook de vrijmakende kracht der Waarheid ervaren hebben; dat onbewegelijk Koningrijk is er pas *voor ons*, als wij het ontvangen hebben (Hebr. 12 : 28); die God *is* voor mij alleen in den vollen zin des woords, voor zoover ik niet slechts een «Ahnung» van Hem heb of Hem alleen denk (dan staat het beeld van mijn denken, mijn denkbeeld nog altijd tusschen Hem en mij), maar voor zoover ik Hem ken en bezit, d. i., om in de taal der Schrift te spreken, wanneer ik met Hem verzoend ben. Dit alles zal toegestemd worden; het is ook slechts paraphrase van het woord van Paulus. 1 Cor. 2 : 14: *ψυχικός δὲ ἄνθρωπος οὐ δέχεται* (neemt niet aan, neemt niet op, vat niet) *τὰ τοῦ πνεύματος τοῦ θεοῦ, μωρία γὰρ αὐτῷ ἐστίν, καὶ οὐ δύναται γινῶναι ὅτι πνευματικῶς ἀνακρίνεται, ὁ δὲ πνευματικῶς ἀνακρίνει τὰ πάντα,* maar men heeft een bedenking: indien zooveel nadruk gelegd wordt op dit noodzakelijk subjectieve element, loopt men dan geen gevaar dat de objectieve zijde der zaak niet tot haar recht komt? We moeten aanstonds vragen: *voor wie?* Toch niet voor den

ἄνθρωπος πνευματικός, voor wien de objectieve Wereld der eeuwige dingen nu pas volle realiteit is geworden, realiteit, die hij niet draagt en schoort, maar door welke hij gedragen en opgeheven wordt: maar dan voor den ψυχικός ἄνθρωπος? Maar hoe kan er te zijnen opzichte sprake zijn van een niet tot haar recht komen der objectieve zijde, indien die objectieve zijde voor hem nog niet bestaat in den vollen zin des woords? Wanneer zal men toch eens beginnen ook in de wetenschap vollen ernst te maken met het geciteerde woord van Paulus: «de natuurlijke mensch kan de dingen, die des Geestes Gods zijn, niet verstaan»? Waarom heeft men er tegen om in zeer gezonden zin te spreken van een *theologia regeneratorum*? Laat men ons dan dat objectieve wijzen, het terrein, waarop zekerheid voor den mensch buiten den mensch te vinden is! Men zal ons toch niet heenwijzen naar de Schrift? Maar haar verstand hangt aan geestelijk-zedelijke voorwaarden; haar goddelijke inhoud is hieroglyphenschrift voor elk, van wiens geestelijk oog het κάλυμμα niet weggenomen is.

Als we wel zien, staat een en ander in nauw verband met een bepaald element, dat sommigen in de dogmatiek wenschen opgenomen te zien, we bedoelen het *Apologetische*. Mijn hooggeachte leer-

meester, de hoogl. van Oosterzee is hun welsprekende tolk. In de voorrede voor het tweede deel (2de stuk) zijner Christelijke Dogmatiek ³⁰⁾ zegt de hoogl.: «veel meer dan een streng-confessioneel, draagt mijne Dogmatiek een sterk Apologetisch karakter» etc., en nog onlangs in een reeds geciteerde openingsrede ³¹⁾ spreekt de schrijver in bezielde taal het als zijn meening uit, «dat de Dogmatiek der toekomst vooreerst steeds meer een Apologetische zijn moet.» We rekenen op aller toestemming, als we zeggen dat de Utrechtsche hoogl. in hooge mate het Apologetisch charisma bezit. «Mag ik», zoo heet het t. a. p. «van mij zelven spreken, eene school, zwerend bij de woorden des meesters, heb ik nooit willen stichten, altijd was het mij bovenal om vrije persoonlijke overtuiging, ontwikkeling, bezieling te doen; maar ware ik bij machte aan het hoofd eener school mij te plaatsen, zonder eenigen twijfel, het zou eene Apologetische zijn.»

Zijn Groningsche ambtgenoot, de hoogl. Lamers ³²⁾, laat zich in geheel tegenovergestelden geest hooren. «Ik houd het», zegt hij, «voor een verblijdend verschijnsel, dat van velerlei zijde de aandacht gevestigd wordt op het onderscheid van *dogmatiek* en *apologetiek* Hoe ook geoordeeld worde over de plaats, welke de apologetische wetenschap in de

theologische encyclopedie moet innemen, dat de dogmatiek een zelfstandig karakter beware, schijnt mij hoogst wenschelijk te zijn.» Het is onnoodig hier nog meer hooggeleerde en zeergeleerde stemmen ³³⁾ aan het woord te laten komen, die zich met betrekking tot het apologetisch karakter der dogmatiek in gunstigen of ongunstigen zin hebben uitgelaten. We zouden aan de zijde van den Utrechtschen hoogl. kunnen staan, indien men blijft bij wat hij t. a. p. noemt een *onwillekeurig* apologetisch karakter; de beschrijving van het leven is in zekeren zin zijn apologie, maar verder mag dan ook o. i. niet gegaan worden; in beider belang, maar vooral in het belang der laatste moeten apologetiek (liever apologie) en dogmatiek gescheiden zijn. We hopen nog nader aan te toonen dat de door velen begeerde scheiding toch weer niet principieel wordt doorgevoerd; dit geldt met name van de hoogleeraren von der Goltz en Lamers, we komen er nog op terug. Thans hebben we duidelijk te maken, waarom scheiding in ons oog niet slechts wenschelijk, maar noodzakelijk is.

De gemeente des Heeren, die naar een schoon woord van prof. Brill ³⁴⁾ «de gemenschap dergenen is, die aan een volstreekte verzoening gelooven, die alle schuld geboet, allen val opgericht, de aarde tot

hemel vernieuwd aanschouwen», die gemeente heeft een eigen leven, specifiek onderscheiden van het leven der wereld. Dat leven zelf kan niet bewezen worden; met hem, die buiten dat leven staat, kan men spreken over de metaphysische en ethische onderstellingen van dat leven, maar verder niet. Men kan niet aantoonen, wel toonen, zij het ook in zwakke mate, dat Jezus Christus de *εἰρηνὴ* der gemeente is. Columbus geloofde dat de nieuwe wereld bestaat en geheel Spanje bespot hem; 't was hem niet mogelijk de waarheid van zijn geloof aan te toonen, wel kon hij de werkelijkheid er van toonen door zee te kiezen. De gemeente heeft er recht op dat dit haar leven haar beschreven worde, zonder dat zij gedurig opgehouden wordt door ruggespraak met hen, die buiten dat leven staan. Wat men aan deze laatsten te zeggen heeft, kan uit den aard der zaak toch ook in een dogmatick slechts zeer onvolledig zijn; maar al ware dat niet het geval, al kon de dogmaticus tijd en plaats vinden om op alle punten den tegenstander te woord te staan, op dogmatisch terrein heeft hij het er voor te houden dat hij geen tegenstanders, maar alleen bondgenooten ³⁵⁾ heeft; het kan niet anders dan een storenden invloed uitoefenen op de thetische ontwikkeling van het geheel, indien de gemeente in de beschrijving van haar leven

telkens in aanraking gebracht wordt met hen, die er buiten staan, en dingen hoort betoogen, die voor haar een onomstootelijke gewisheid hebben.

Om drieërlei oorzaak dus 1°. wijl apologie toch altijd slechts tot zekere hoogte mogelijk is, 2°. in een dogmatiek niet anders dan onvolledig kan zijn en 3°. bovenal de thetische ontwikkeling van het geheel in den weg staat, zoodat de gemeente niet ontvangt, wat zij in een dogmatiek allereerst vraagt, komt scheiding ons noodzakelijk voor. Dat er nog een vierde reden *kan* zijn, waarom men bezwaar heeft tegen het apologetisch karakter der dogmatiek, n.l. «Abgeschlossenheit in den Formeln einer fertigen Lehre», stemmen we Dr. Hagenbach ³⁶⁾ volmondig toe, maar die reden is een beschuldiging, die bijzondere personen geldt, die zichzelf daarover natuurlijk te verantwoorden hebben. Welk bezwaar ook kan er zijn, zoo vragen we, om apologetiek (theorie der apologie) en apologie beide tot den rang van een afzonderlijke wetenschap te verheffen? Het spreekt van zelf dat we ons hier niet kunnen inlaten met de encyclopedische plaatsing der apologetische theologie. Of men haar onder dak bringe in de praktische theologie, gelijk de hoogl. Doedes ³⁷⁾ op uitnemende gronden wenschelijk keurt, of onder den naam van philosophische theologie een afzonderlijk

deel der encyclopedie voor haar vrage, gelijk de hoogl. von der Goltz ³⁸⁾ en anderen meenen te moeten doen, ons kan het hier ter plaatse betrekkelijk om het even zijn; wij zijn tevreden, indien aan de dogmatiek haar *zelfstandig* karakter verzekerd is.

Tot nog toe lieten we een element uit onze bepaling van dogmatiek weg, dat noodzakelijk moet opgenomen worden, zal die bepaling volledig zijn. We namen het niet op, omdat het ons allereerst te doen was onze *hoofdthese* te handhaven tegenover afwijkende beschouwingen. Toch hebben we dit ontbrekend element reeds aangeduid, toen we boven schreven: men zal misschien het onafscheidelijk verband tusschen dogmatiek en kerk toegeven, *schoon wellicht niet accepteerende al de gevolgtrekkingen, die daaruit voortvloeien*. Ziehier onze volledige bepaling: dogmatiek is beschrijving van het leven der gemeente *van den tegenwoordigen tijd*. We meenden niet beter en het *historisch* en het *progressief* karakter der dogmatiek te kunnen aanduiden. De gemeente van den tegenwoordigen tijd zweeft niet in de lucht, zij kan niet worden uitgelicht uit den historischen grondslag, waarin zij wortelt; van zelf krijgen we dus dogmatiek der Roomsche, der Protestantsche, der Hervormde kerk, enz. Zegt men dat achter dit bijzondere toch iets algemeen ligt, we zullen het

niet ontkennen, mits men toegeve dat juist dit algemeene op dogmatisch terrein iets ongrijpbaars is. Het is ook niet juist, wanneer men zegt dat achter of onder het bijzondere het algemeene ligt; dat algemeene is veeleer met het bijzondere op verschillende wijzen zoo saamgegroeid, dat het er niet van losgemaakt kan worden, zonder dat het bijzondere zijn *raison d'être* verliest. Gaarne onderschrijven we het woord van den heer Gunning ⁸⁹⁾: «dat is het bovenal wat Schleiermacher ons, daar het na de hervorming was vergeten, weer in herinnering heeft gebracht en met geestdriftvolle warmte geleerd: uit te gaan van *de gemeente* Daarom is in de dogmatiek, schoon zij tot het filosofisch deel der theologie behoort, alles concreet, historisch. Het Woord Gods, van hetwelk de gemeente leeft, ontvangt zij in elk tijdvak door het kanaal van de haar voorafgaande toestanden der kerk, zoodat de vroegere belijdenschriften, de symbolen die het geloof der vroegere gemeente uitdrukken, haar tot historische kenbron dienen. Zij kan niet van haar historische conditiën worden losgemaakt.» Door nadruk te leggen op de gemeente *van den tegenwoordigen tijd*, is tevens het gevaar van geesteloos reprimiteeren afgewend. Een en ander zal nog duidelijker in 't licht treden in ons tweede Hoofdstuk, waar we spreken zullen over de *stof* der dogmatiek.

Uit het gezegde blijkt dat we, sprekende van het historisch karakter der dogmatiek, dit karakter nog wat intensiever opvatten, dan wanneer men in 't algemeen met Vinct de dogmatiek noemt «une philosophie, dont la base est donnée.» Dit verplicht ons echter volstrekt niet om met Schleiermacher ⁴⁰⁾ de dogmatiek te brengen tot de historische theologie. De klank van het woord kan geen beginsel van rangschikking zijn. Er heeft hier een gelijksoortig geval plaats als met de Bijbelsche theologie. Op uitnemende wijze wordt door den hoogl. Doedes ⁴¹⁾ aangetoond dat de eisch van historische behandeling der Bijbelsche theologie volstrekt niet noodzaakt haar te brengen tot het historisch deel der encyclopedie, dat die eisch eigenlijk hierop neerkomt: behandel haar objectief. Waar we dus Schleiermacher niet volgen in zijn encyclopedische rangschikking der dogmatiek, daar gevoelen we ons toch gedrongen hier ter plaatse een uitvoerig woord tot zijn verdediging te spreken. Schier bij elk theoloog kunnen we het bericht lezen dat Schleiermacher de dogmatiek bracht tot de historische theologie, zonder meer of liever enkel gepaard met een afkeurend oordeel ⁴²⁾. Het wil ons voorkomen dat men hem niet begrepen, of liever de motieven niet gevat heeft, die er hem toe geleid hebben, indien men enkel afkeurt zonder

waardeering. Dit misverstand omtrent Schleiermacher is de bron geworden van allerlei confuse voorstellingen, en het kan daarom niet ondienstig zijn bij een en ander hier meer opzettelijk stil te staan. Wij beginnen met onze verbazing uit te spreken over het verschijnsel dat ook zij, die scheiding tusschen apologetische en dogmatische theologie wenschelijk keuren, geen ander dan een afkeurend oordeel voor Schleiermacher over hebben, waar hij de dogmatiek rangschikt onder de historische theologie, want inderdaad alleen de overtuiging dat die scheiding zoo principieel mogelijk moest zijn, en niets anders, bracht Schleiermacher tot de keus van het woord «historisch.» We hopen dit nog nader en met zijn eigen woorden aan te toonen. Vóóraf komen we terug op de beschuldiging, die we boven tegen de hoogll. von der Goltz en Lamers inbrachten, dat ze de ook door hen begeerde scheiding niet principieel doorvoeren, en we voegen er thans bij: voor een gedeelte is dit het gevolg van het misverstand, dat omtrent Schleiermacher bestaat, voor een gedeelte van de naar het schijnt onuitroeibare neiging tot apologie.

«Mit der philosophischen Theologie», zegt de eerste ¹³⁾, «theilt die dogmatische die Richtung auf das Allgemeine und die systematische Methode; sie un-

terscheidet sich aber von ihr am bestimtesten dadurch, dass sie den Glauben an die Wahrheit des Christenthums als die gemeinsame Voraussetzung der Lehrenden und Lernenden zu Grunde legt..... die dogmatische und die philosophische Theologie werden beide gewinnen, wenn eine reinlichere Sonderung der beiderseitigen Aufgaben sich Bahn verschafft, als sie in der neuen protestantischen Theologie üblich ist..... soweit sich dennoch in der Kirche ein Bedürfnis, das Christenthum als Wahrheit zu erweisen, geltend macht, bleibt die Befriedigung desselben der apologetischen Theologie überlassen.» Duidelijker kan het niet. Even duidlijk en beslist laat hij zich uit tegenover Schleiermacher, als hij zegt: «aus diesen Gründen (die vóóraf uiteengezet worden) ist es als ein Fehlgriff von weittragenden Folgen zu betrachten, wenn die dogmatische Theologie in irgend welcher Form in die Reihe der historischen Disciplinen gestellt wird.» We hebben die «Gründe», waarvan de hoogl. spreekt, nader onderzocht, en die «Gründe» juist hebben ons overtuigd dat de eerst geponeerde scheiding tusschen apologetische en dogmatische theologie weer opgeheven wordt.

Hoort, wanneer volgens den hoogl. de dogmatiek een historische taak zou te vervullen hebben. «Wenn die Dogmatik nur die Lehre der Bibel zu schemati-

siren, oder nur die Lehre der Kirche geordnet zu reproduciren, oder nur die in der Gegenwart vorherrschende religiöse Weltanschauung begrifflich zu fixiren hätte, so wäre diesz allerdings eine wesentliche historische Aufgabe. . . . » en daarop volgt eenige regels verder: «allein hat die Dogmatik je darauf verzichtet, für die von ihr dargestellte Lehre den Anspruch glaubwürdiger Wahrheit zu erheben, und nicht allein getreuer Berichterstattung?» Het komt ons voor dat de apologetische theologie hier reeds om de deur komt zien of er ook een kleine plaats voor haar is; we hebben eerst gehoord dat de dogmatische theologie «den Glauben an die Wahrheit des Christenthums voraussetzt»; «das Christenthum als Wahrheit zu erweisen», daaraan mag zij niet denken. Zal nu dat «Anspruch erheben» op geloofwaardigheid niet in alle stilte gaan, wat waarlijk de uitdrukking ook niet aanduidt, zal het iets beteekenen, dan zien we niet hoe men ontkomen kan aan het pas afgewezen apologetisch karakter der dogmatiek.

Laten we nog eenmaal beproeven of we den hoogl. in zijn bedoeling vatten kunnen. Een historische taak zou de dogmatiek te vervullen hebben in de drie genoemde gevallen, maar zij is volgens den schrijver iets anders: «es handelt sich in dem

dogmatischen System um das, was der reine und dem gegenwärtigen Bildungsstande angemessene Ausdruck für die zu allen Zeiten innerlich sich gleich bleibende christliche *Wahrheit* ist.» Als dit zoo geplaatst wordt tegenover «das, was in der «Gegenwart» von Vielen oder Wenigen geglaubt wird», is, naar ons voorkomt, een lichte neiging tot apologie niet te miskennen. De gedachtenontwikkeling wordt er ook niet helderder op. Natuurlijk vragen we: door welke kanalen komt «die zu allen Zeiten innerlich sich gleich bleibende christliche Wahrheit» tot ons, uit welke bronnen vloeit ze? De hoogl. antwoordt u (pag. 24): uit drie bronnen: *die heilige Schrift, die kirchliche Entwicklung, die persönliche Erfahrung der Gläubigen*. Zijn dat geen drie *historische* kanalen, drie *historische* bronnen volgens de eigen verklaring van den hoogl. hier boven? Indien men afzonderlijk uit ééne bron alleen put (b. v. de *Biblische Dogmatik* uit de H. S., enz.) dan vervult men een historische taak: niet, indien uit alle drie gelijk geput wordt? Vraagt iemand soms: kan de hoogl. ook in de drie genoemde gevallen, indien ze afzonderlijk voorkomen, onvrije reproductie van het gegevene bedoelen, zoodat het historische dan moet gezocht worden in het bloot refereerende, wij antwoorden: neen, want b. v. van

de kerkelijke dogmatiek wordt gezegd: zij bearbeidt den leertypus, die in een kerkelijke belijdenis is neergelegd, en er wordt bijgevoegd: «mag nun diese Darstellung orthodox sein, oder auch mit heterodoxer Kritik einzelnen überlieferten Dogmen entgegentreten.» Eerlijk zeggen we, bij alle waardeering van het vele schoone, dat in de uiteenzettingen van den hoogl. gevonden wordt: hier schemert het ons; neiging tot apologie, die men zich zelven niet bekent, en misverstand omtrent Schleiermacher zijn, dunkt ons, de onklare bronnen, waaruit de onklare voorstellingen hier gevloeid zijn.

Ook de hoogl. Lamers ⁴⁴⁾, die mede, gelijk we boven reeds zagen, scheiding tusschen dogmatiek en apologie wenschelijk keurt, «meent het als een fout in Schleiermacher te moeten gispn, dat hij de dogmatiek bracht tot de historische theologie.» «Het is wel vreemd», zegt hij, «dat juist Schleiermacher, die niet schroomt in de christologie aan het wijsgeerig onderzoek zoo groote plaats in te ruimen, niet zelden tot schade voor de zuiver-historische voorstelling van Christus, de dogmatische theologie onder den kring der historische wetenschap gebracht heeft», en elders heet het: «mijns inziens is eerst dan weer orde te verwachten in de heerschende verwarring, als de dogmatiek in haar wijsgeerig-kritisch karakter op-

tredende zich geheel en al losmaakt van de beginselen, ten dezen aanzien door Schleiermacher in zijne *Darstellung des Theol. Studiums* gesteld.» Ook deze hoogl. neemt, naar het ons voorkomt, den scheidbrief, aan de apologie gegeven, weer terug. Of komt hij niet in het vaarwater der apologetische theologie, wanneer hij zegt «dat het gevoelen, o. a. door Hase en Weisz verdedigd, dat de dogmatische theologie als zoodanig met de wijsbegeerte vereenzelvigd moet worden, verwerpelijk is, maar dat het toch nadrukkelijk aankomt op de handhaving van het beginsel, dat de dogmaticus zich op wijsgeerigen bodem bevindt?» Wij zeggen: *formaliter* komt de wijsbegeerte natuurlijk aan 't woord, de dogmaticus moet zeer wijsgeerig gevormd zijn, maar *materialiter* heeft de wijsbegeerte op dogmatisch terrein te zwijgen. Wij kunnen ons beter vinden in hetgeen later gezegd wordt: «zij (de dogmatische theologie) mag zich geen oogenblik verwijderen van den historischen bodem van het leven, dat zij geroepen is om te beschrijven.» Iets vroeger wordt de wenschelijkheid uitgesproken van «een beginselen-leer, of zoo men wil een inleidend hoofdstuk, waarin een en ander zal moeten gebracht worden, dat voor alsnog meestal gerekend wordt in de apologetiek te huis te behoren.» En als we dan ten laatste nog vernemen

«dat de dogmatiek meer dan eenig ander deel der theologie in aanhoudende betrekking staat met de wijsgeerige stelsels», dan komt het ons voor dat we hier de apologie in volle kracht hebben ⁴⁵). Ook de hoogl. Lamers is niet gestorven aan zijn apologetische sympathiën en bij hem heerscht, naar het ons toeschijnt, hetzelfde misverstand omtrent Schleiermacher.

We beginnen met te zeggen dat aan het woord «historisch», waartegen men in deze omgeving te velde trekt, ten huidigen dage niet zelden een beteekenis gegeven wordt, die verre van onschuldig mag heeten. Wat is geschied? Op het gebied der natuurwetenschappen wordt tegenwoordig de *empirische* methode gehuldigd, en niemand heeft er zeker bezwaar tegen; dezelfde methode beveelt men ook aan onder den naam van *historische* methode voor het terrein der geestelijke wetenschappen, terwijl hier de canon gesteld wordt, dien men op natuurwetenschappelijk gebied niet stellen zal: voor niets plaats hier, dan voor wat zich uit eindige oorzaken verklaren laat. Het Christendom verliest alzoo zijn karakter van absolute, eeuwige waarheid, en de Christelijke theologie wordt zodoende een gedeelte der godsdienst-wetenschap in bloot historischen zin. Zegt men historisch, men zegt relatief, historisch

en absoluut zijn onverzoenlijke tegenstellingen. We gelooven niet dat de dogmatiek zich hierdoor moet laten imponceeren; haar veronderstelling, haar levensvoorwaarde is juist: niet principieele tegenstelling van *idee* en *feit*, maar beider feitelijke eenheid in den Persoon van Jezus Christus: *ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο.*

Om nu tot Schleiermacher terug te keeren, in het hart van menigen dogmaticus schijnt met betrekking tot hem de vraag op te rijzen: indien door hem de dogmatiek gebracht wordt tot de historische theologie, wordt dan de objectieve, absolute waarheid des Christendoms, zijn eeuwig waarheids-karakter niet prijs gegeven, in de schaduw gesteld, of, indien dit te sterk is, voor het minst in 't midden gelaten? Laten we Schleiermacher zelven hierover hooren. Men heeft werkelijk de verklaring van het verschijnsel, dat de dogmatiek door hem gerangschikt werd in het historisch deel der theologie, gezocht in zijn pantheïstische neigingen. Ongetwijfeld is de invloed van zijn gesluierd Pantheïsme merkbaar in enkele gedeelten van zijn «*Christlicher Glaube*»; maar dit als sleutel te willen gebruiken tot verklaring van alles⁴⁶), herinnert ons al te zeer aan een gelijksoortige gewoonte in de lagere kringen der gemeente, volgens welke men elke niet gangbare meening aan modernisme toeschrijft, dan dat we zulk een verklaring wetenschappelijk

zouden kunnen noemen. Zulk een handelwijze is onbillijk, te meer daar Schleiermacher zelf ons op dit punt zeer voldoende heeft ingelicht. Vooreerst aphoristisch in zijn «*Kurze Darstellung*» etc., maar reeds uitvoeriger in zijn «*Christlicher Glaube*» zelf. Zijn bekende bepaling van dogmatiek ⁴⁷⁾: «dogmatische Theologie ist die Wissenschaft von dem Zusammenhange der in einer christlichen Kirchengesellschaft zu einer gegebenen Zeit geltenden Lehre», werkt hij verder uit en zegt daar: «unsere Erklärung schlieszt keinesweges Verbesserungen und neue Entwicklungen der christlichen Lehre aus..... diese Reinigung und Vervollkommnung der Lehre ist eben das Werk und die Aufgabe der dogmatischen Theologie.» Hiermee is dus het bloot refereerend karakter reeds afgesneden. Vraagt ge hem «ob der eigne Glaube an das, was der Dogmatiker vorträgt, eine feste eigne Ueberzeugung» gemist kan worden, hij zal zeer beslist neen antwoorden.

Nog duidelijker en bepaalder spreekt hij zich uit in zijn «*Christliche Sitten*»; daar geeft hij opzettelijk verklaring van de plaatsing der dogmatiek in de historische theologie. «Der Schematismus», zegt hij ⁴⁸⁾, «der theologischen Disciplinen, der in meiner Encyclopädie (*Kurze Darstellung* etc.) gegeben ist, ist freilich abweichend vom gewöhnlichen, aber doch

mehr den Worten als der Sache nach, und das bedarf einer Erklärung..... Man könnte sagen, die Kenntniz von dem, was jetzt in der Kirche gilt, lasse sich auf rein äusserliche Weise gewinnen; ich müsse also meinen, die christliche Lehre sei nichts als eine todte Tradition, ein Aggregat einzelner eben angenommener Sätze. Aber das ist meine Meinung gar nicht; ich denke gar nicht dasz man auf rein äusserlichem Wege zur Kenntniz der Kirchenlehre kommen könne, vielmehr *da mir die Christliche Kirche immer nur ein solches in lebendiger Entwicklung begriffenes lebendiges Ganze ist, dasz der Einzelne keinen Theil an ihr hat, wenn er sich nicht von ihr ergriffen fühlt und als unter ihr erkennt: so halte ich dasz es für den Christen in Beziehung auf die Kirche völlig einerlei sein musz, ob er sagt, Das halte ich für wahr, oder ob er sagt, Das ist die wirkliche Lehre der Kirche.*» Kan J. Müller ⁴⁹⁾ na zulk een duidelijke verklaring zijn woord nog volhouden: «die tieferen Motive dieser Auffassung (plaatsing der dogmatiek in de historische theologie) sind nicht zu verkennen», en vooral wat hij verder zegt: «die hervorragende Bedeutung, welche die Dogmatik im Umkreise der theologischen Disciplinen immer gehabt hat, ja die ganze Gestalt der Schleiermacher'schen Glaubenslehre selbst und der mächtige Einflusz, den sie

geübt, lässt sich nimmer begreifen wenn diese Wissenschaft.... uns nur erzählen soll, was in einem gegebenen Sondergebiet der allgemeinen christlichen Kirche gegenwärtig geglaubt und gelehrt wird, ohne streng genommen selbst etwas setzen und lehren zu dürfen?»

Vooral wat Schleiermacher verder zegt, rechtvaardigt onze bewering, die we boven uitspraken, dat alleen scherpe, principieele scheidung tusschen dogmatiek en apologie hem bracht tot de bekende rangschikking. Na gezegd te hebben «daz eine Darstellung der christlichen Lehre nur brauchbar ist, wenn sie das enthält, was in der christlichen Kirche gilt, oder wovon man überzeugt ist, daz es in der christlichen Kirche gelten soll» etc., vervolgt hij: «daher auch von jeher jedes Bestreben, die christliche Kirche selbst zu demonstrieren, d. h. jedes Bestreben durch Gedankenverknüpfung nachzuweisen daz sich Niemand der Theilnahme an der christlichen Kirche entziehen dürfe, von der christlichen Lehre selbst immer ist getrennt worden. Jenes war immer das, was schon in der ältesten Zeit als *Apologetik* ist aufgestellt worden, und hat sich auch in späteren Zeiten nur in derselben Weise wiederholt, nämlich immer getrennt von der christlichen Lehre selbst..... Sätze der christlichen Lehre beruhen alle nicht auf dem Begriffe des Menschen, sondern des Christen, nicht auf

dem Begriffe der menschlichen Gesellschaft, sondern der christlichen Kirche, müssen nicht ἐπιστήμαι, sondern δόγματα sein, d. h. ἃ δέδοκται τῇ ἐκκλησίᾳ.»

Hij verklaart verder waarom hij iets heeft tegen de benaming *systematische Theologie* en haar slechts gebruiken wil «mit einer gewissen Restriction»: «diese Grenzverwirrung zwischen der theologischen und der philosophischen Disciplin ist nicht gerade entstanden, aber immer wieder beschützt durch die oben angeführten Benennungen, besonders durch die Benennung *systematische Theologie*. Denn was wir ein System nennen, dem schreiben wir allgemeine und unumstößliche Gültigkeit zu, und so ist es natürlich dasz wir auch nur von Einem System der Erkenntnis wissen wollen..... Liesze sich nun das Christenthum begreifen in dem allgemeinen Zusammenhange aller menschlichen Erkenntnis auf rein wissenschaftlichem Wege: dann wäre es richtig. Aber die Nothwendigkeit des Christenthums ist nicht zu demonstrieren.... was sich demonstrieren lässt, ist rein menschlich; aber das Christenthum hat sich immer dafür ausgegeben, nicht durch einen rein menschlichen Prozesz entstanden zu sein und zu bestehen, sondern durch einen göttlichen, und zwar nicht einen allgemeinen sondern einen besonderen göttlichen»⁵⁰). En dan heet het ten slotte: «im-

merhin also können wir dabei stehen bleiben, dasz jede Darstellung der christlichen Lehre eine geschichtliche ist, aber sie darf deszwegen nicht aufhören auch eine systematische zu sein; sowie andererseits dabei dasz jede eine systematische ist, aber sie darf nie rein systematisch, sondern musz immer nur geschichtlich systematisch sein»⁵¹⁾.

We vragen: wat wil men nu eigenlijk meer? Na al het gezegde is het, dunkt ons, zonneklaar gebleken dat het woord *historisch* bij Schleiermacher volkomen gelijk staat met *thetisch* tegenover *apologetisch* en *philosophisch*. Rothe⁵²⁾ brengt in denzelfden zin de dogmatiek tot die afdeeling der historische theologie, welke hij «die *positive* Theologie» noemt. We hebben gemeend een en ander eenigzins uitvoerig in 't licht te moeten stellen, omdat op zich zelf reeds niemand belang kan hebben bij misverstand; omdat dit misverstand, gelijk we zagen, niet enkel gevonden wordt bij de dii minores onder de dogmatici; maar bovenal omdat Schleiermacher, hoe men ook denke over zijn verdiensten ten opzichte der dogmatische theologie, in elk geval te groot is om misverstaan te worden. Het woord van den hoogl. van Oosterzee blijkt waarheid te zijn dat Schleiermacher «een nog meer geprezen dan gelezen Godgeleerde is»⁵³⁾.

DE STOF DER DOGMATIEK.

In ons vorig Hoofdstuk gaven we onze volledige bepaling van dogmatiek: dogmatiek is beschrijving van het leven der gemeente van den tegenwoordigen tijd. Hiermee, zeiden we, is èn het *historisch* èn het *progressief* karakter der dogmatische wetenschap aangeduid. Sedert de kerk in verschillende vereenigingen, gemeenschappen uiteenging, heeft elke kerkgemeenschap haar bepaald type. Evenmin als de enkele persoon dit vermag, kan de gemeente, die in die verschillende vereenigingen leeft, zich losmaken van haar verleden, zich docetisch boven en buiten misschien nog juister vóór dat verleden plaatsen. Tweeërlei gevaar is hier, waarop we nog nader zullen terugkomen: men kan gezind zijn om dat verleden geheel los te laten, maar men ontkent daardoor tevens het *feit* van de leiding des Heiligen Geestes; men kan dat verleden tot elken prijs willen

vasthouden, maar men ontkent daarmee tegelijk de voortdurende onmisbaarheid van de leiding des Heiligen Geestes.

We kunnen ons het enthousiasme begrijpen, waarmee in der tijd het bekende werk van den hoogl. Scholten: *de leer der Hervormde kerk* enz. ontvangen werd. De hoogl. van Oosterzee ⁵⁴⁾ schrijft in die dagen: «zeker heeft onze vaderlandsche Theologie in langen tijd geen werk zien verschijnen, waarop meer oogen — zij het dan ook niet altijd met even vriendelijke uitdrukking — gericht, en waardoor meer tongen — zij het dan ook niet steeds tot uitbundige lofspraak — losgemaakt werden, dan *de leer der Hervormde kerk in hare grondbeginselen* van den beroemden Leidschen hoogleeraar. . . . wij zouden de opzettelijke verzekering kunnen geven, dat sinds jaren onze theologische letterkunde met geen merkwaardiger geschrift is verrijkt» enz. De hoogl. Chantepie de la Saussaye ⁵⁵⁾: «er zijn *dates* in de geschiedenis des geestes, «tijden en gelegenheden (*χρόνοι και καιροί*)» in het koninkrijk der hemelen, zooals de H. Schrift het uitdrukt. Aan zulke «tijden en gelegenheden» kan een geschrift, klein of groot, zulk een hoog belang ontleenen, dat een boek daardoor ophoudt slechts een vrucht te zijn van den arbeid eens enkelen, dat de verschijning daarvan

veeleer te noemen is een *gebeurtenis* de verschijning van het werk, waarover wij in dezen jaargang van ons tijdschrift een reeks beoordeelende studiën wenschen te geven, scheen aan referent van den aanvang af zulk een gebeurtenis te zijn» enz. Het ligt niet op onzen weg de geschiedenis dier hooggespannen verwachtingen te beschrijven, maar afgezien van de vraag, of de schrijver van *de leer der Hervormde kerk* aan de door hem zelven gestelde eischen wel voldaan heeft, moet het erkend worden: het *stellen* zelf van den eisch eener hervormde dogmatiek is de groote eer en verdienste van den Leidschen hoogleeraar.

Ook wij stellen den eisch eener *kerkelijke*, met name *hervormde* dogmatiek. Van zelf is hierdoor reeds duidelijk dat we het meervoud «bronnen», dat gewoonlijk in de dogmatiek voorkomt, niet toelaten kunnen. We meenden ook aan het woord «stof» de voorkeur te moeten geven boven de benaming «bron», niet om daarmee iets afwijkends te zeggen, maar omdat het woord «bron» ons op dit terrein te onmiddellijk voorkomt. Wie kennis genomen heeft van de pogingen, niet zelden worstelingen der gemeente om tot klaarheid te komen over haar eigen leven, zal met ons oordeelen dat het beeld van een bron hier minder juist is. Op historisch terrein is

het eenigzins anders: de historicus staat daar tegenover het massieve, uitwendige feit, de *facta* worden hem gegeven en hij moet ze beschrijven; ook de dogmaticus staat tegenover historische feiten, maar die feiten zijn hem meer dan *facta* in den gewonen zin van het woord, ze zijn hem tevens *factoren* van het leven der gemeente. Dit is de reden, waarom we het gekozen woord voor dit terrein meer geeigend vinden. *De Symbolen der Hervormde kerk* zijn natuurlijk de stof voor haar dogmatiek. De vraag, in hoever de dogmatische traditie tot die stof kan gerekend worden, is o. i. voldoende beantwoord door Rothe ⁵⁶), als hij schrijft: «der dogmatische Thatbestand ist aus den symbolischen Büchern (bij hem der evangelischen Kirche) zu erheben, und ausschliessend aus ihnen; die entwickelnde Ausführung der in den Symbolen gegebenen Dogmen aber, so weit sie nicht schon in diesen selbst enthalten ist, musz von dem Dogmatiker theils aus der dogmatischen wissenschaftlichen Tradition der evangelischen Kirche geschöpft werden, theils aus seinen eigenen wissenschaftlichen Mitteln.»

We vragen, zeiden we, een *hervormde*, wil men *gereformeerde* dogmatiek. Vóór we antwoorden op allerlei bedenkingen, die tegen onze beschouwing kunnen ingebracht worden, wenschen we uit te

spreken, dat het woord «gereformeerd» door ons gebruikt wordt in streng *wetenschappelijken* zin, niet in den zin, waarin dat woord tegenwoordig zijn zuiveren metaalklank verloren heeft. In zijn bekende *Briefe* zegt Dr. Fabri ⁵¹⁾: «die Welt will unterhalten sein, mitunter auch betäubt; sie will Neues, und jedes Lustrum bedarf seiner Stichworte und *phrases dominantes*. Die Macht der Stichworte aber ist unermeszlich. Sie ist magisch, zauberhaft.» We zouden ons verheugen, indien de beschuldiging, die hier ingebracht wordt tegen «die Welt», met een goed geweten altijd kon afgewezen worden voor de gemeente en haar voorgangers. Ook hier schijnt men soms niet afkeerig van de *phrase dominante*; ook hier schijnt de behoefte gevoeld te worden om zoo nu en dan te komen onder de bekoring van een woord, een klank. Anders kunnen wij het niet noemen. Wij hebben menschen ontmoet, die een zwaar accent legden op een gereformeerde prediking, een gereformeerde dogmatiek, en die zich de moeite maar niet getroost hadden om Calvijn's Institutie eens te lezen. Om de billijkheid voegen wij er bij: we hebben anderen ontmoet, die zeer ijverden tegen het gereformeerde element; op een auctie zou achter hun exemplaar «onopengesneden» kunnen gezet worden. We behoeven niet te zeggen dat de sympathie

der eersten en de antipathie der laatsten uit een oogpunt van oppervlakkigheid aan elkander gewaagd zijn. Zegt men dat er uitzonderingen zijn, we willen het gaarne gelooven, maar al behoefde men niet te spreken van uitzonderingen, al kon ieder voorganger der gemeente geacht worden te weten wat gereformeerde theologie is, dan kon het gebruik van het woord toch matiger zijn; veelvuldig gebruik doet denken aan réclame. Acht men het noodig dat de gemeente gebracht wordt tot het besef van haar heerlijk verleden, men doe het, maar indien men bij dat onderricht telkens den klank van het woord noodig heeft, is men in ons oog een slecht paedagoog.

Thans een antwoord op allerlei bezwaren, die tegen onze opvatting kunnen ingebracht worden. Mijn geachte leermeester, de hoogl. van Oosterzee, zegt in de voorrede van het tweede deel (2de stuk) zijner *Christelijke Dogmatiek* ⁵³): «maar wenschte ik om die reden niets minder dan waarachtig *Christelijke* dogmatiek, ik heb ook niets meer willen geven; *Christelijke*, niet zoozeer *kerkelijke* dogmatiek, althans niet in den zin, die gewoonlijk aan dit laatste woord wordt gehecht. Waarom? Omdat ik wellicht het belang en de waarde der laatstgenoemde voorbijzie, of mogelijk op dogmatisch terrein voor een Christendom boven geloofsverdeeldheid ijveren zou? Het

Handboek zelf is daar om het tegendeel uit te wijzen; het is niet slechts van een algemeen Christelijk, maar van een bepaald kerkelijk standpunt geschreven. . . . toch zou de schrijver vreezen, haar (de kerk) niet te dienen naar den eisch en de behoeften des tegenwoordigen tijds, indien hij in zijne voordracht der Heilsleer eene te ruime plaats aan het kerkelijke, ten koste van het Christelijke ingeruimd had.» In een reeds geciteerde openingsrede heet het: «zal de dogmatiek van Hem blijven getuigen naar de eischen en behoeften des tijds, zij moet steeds meer een *Oecumenisch*, m. a. w., een *Evangelisch-Katholijk* karakter vertoonen.»

We meenen niet mis te tasten, indien we beweren dat dit *Oecumenisch* karakter, dat de hoogl. vraagt voor de dogmatiek der toekomst, sterk samenhangt met de apologetische roeping, die zij volgens den schrijver te vervullen heeft. «Begrijp ik er iets van», zoo heet het verder, «men heeft geen wetenschappelijk recht om het speciaal-kerkelijke op dit gebied met alle macht te accentueeren, zoolang niet het algemeen-Christelijke op ieder hoofdpunt behoorlijk gehandhaafd en feitelijk op den vijand heroverd is, en dat wij werkelijk reeds zoo verre zijn, wie onzer, die het in ernst zou beweren!» In zover kunnen we verwijzen naar hetgeen we in ons

vorig Hoofdstuk tegen het apologetisch karakter der dogmatiek hebben in 't midden gebracht. Iets meer moeten we zeggen van de vrees, die hier en daar in het woord van den hoogl. doorschemert, en dat waarlijk niet ten onrechte, als we letten op menig verschijnsel des tijds, de vrees voor *repristinatie*. In meergemelde voorrede lezen we: «ik kan het daarom slechts uit de kortzichtigheid der onbekeerlijke partijzucht verklaren, wanneer zoo menigeen in onzen tijd op dogmatisch gebied vóór alle dingen hoog-kerkelijk en streng rechtzinnig wil zijn, zonder dat hij zich eerst wetenschappelijk het recht heeft veroverd om vóór alle dingen Christelijk te blijven heeten in den positieven, historischen zin van het woord», en iets verder: «gematigde handhaving van het eigen kerkelijk standpunt is zeer wel met dit streven vereenigbaar; maar niet het onvoorwaardelijk zweren bij het oude, omdat het nu eenmaal geijkt is, en evenmin het dadelijk verdenken van het nieuwe, omdat men het tot dusver altijd anders geleerd en begrepen had.» Voor iemand, die ons betoog tot dusver gelezen heeft, is het zeker niet noodig opzettelijk uit te spreken dat *wij* door het gezegde ons niet getroffen behoeven te achten. Zweren bij het oude en zucht om hoog-kerkelijk en streng rechtzinnig te zijn, zijn ook in ons oog eigenschappen, die

in een theoloog verre van benijdenswaardig zijn. Niet minder dan op het *historisch*, leggen we nadruk op het *progressief* karakter, dat een dogmatiek naar ons ideaal dragen moet.

Wat verstaan we onder dit *progressief* karakter der dogmatiek? Liever dan ditmaal zelf een antwoord op deze vraag te geven, nemen we een schoon woord over van den Duitschen theoloog Hundeshagen, ons alleen bekend uit een citatie van den hoogl. Chantepie de la Saussaye in zijn: *la Crise religieuse en Hollande*: ⁶⁰) «il en est du dogme formulé de l'Église, comme des métaux et des minerais. Ceux-ci sont les produits de ces fusions immenses opérées par ce feu primitif, qui a eu tant de part à la formation actuelle de notre globe. Ce feu s'est éteint; les métaux et les granits sont morts et froids. L'observateur vulgaire et superficiel ne soupçonne plus rien, en les voyant, des terribles catastrophes qu'il a fallu pour les former. Pour dissoudre ces corps immobiles, pour séparer les matières précieuses d'avec l'alliage des chaux et des laves, il faudrait un feu non moins fort que celui, qui avait précédé la période de la pétrification. Sans cela il n'y a que des masses immobiles, inertes, lourdes, ne pouvant être ni forgées, ni fondues. Nos dogmes aussi sont le produit de révolutions analogues dans le monde moral, de

ces révolutions puissantes qu'a faites dans le coeur de l'homme le feu que le Christ y a allumé. Aux époques productives de l'Église, l'ère apostolique et celle de la Réforme, la substance de ces dogmes, se trouvant encore à l'état de liquidité, imprégnait toute son atmosphère. En se répandant hors du foyer de l'Église cette masse liquide se figea, il est vrai, et de plus en plus se transforma en diverses cristallisations, mais celles-ci conservèrent longtemps encore la chaleur qui les rendit flexibles et malléables. Ce n'est que plus tard qu'entièrement arrachées à l'action vivifiante du feu primitif, elles devinrent froides, immobiles et mortes. Que s'en suit-il pour le dogme, tel qu'il nous a été transmis? La substance en est bonne; mais cette substance primitive s'est mêlée, dans la période de sa liquéfaction, avec des matières terreuses, empruntées à la culture de l'époque; elle a reçu des maîtres, qui lui ont appliqué les règles de l'art architectonique, une forme, qui appartient au passé et qui, sans bien des rapports, ne nous convient plus. C'est la vocation de la science de s'essayer toujours de nouveau à ce travail de purification et de fonte des matériaux; mais elle ne pourra réussir à la tâche qu'à mesure qu'elle réussit à allumer dans le coeur de l'homme le feu, qui puisse les réchauffer et les liquéfier Ce

feu là est aussi pour la théologie la première condition d'une vraie critique. J'entends le feu qui s'allume au flambeau de la colère du Dieu saint et juste, flambeau qui jette sa lueur dans nos consciences assoupies et qui continue à y brûler dans les douleurs de la repentance. Ce feu s'y nourrit de tous les actes qui manifestent le repentir et la tristesse selon Dieu, mais, en même temps, il s'amortit, s'adoucit et s'apaise par la rosée de l'amour divin.»

Kritiek, ernstige kritiek van het dogme wordt dus door dezen geleerde, en met hem door ons, niet alleen toegelaten, maar geeischt zelfs, doch het zij een kritiek, die niet weigert den doop des Heiligen Geestes te ontvangen, van dien Heiligen Geest, die den *ἄνθρωπος πνευματικός* schept, van wien het heet: *ἀνακρίνει τὰ πάντα*.

Ook de hoogl. van Bcll heeft ons in deze materie zijn gedachten meegedeeld in een Artikel,⁶¹⁾ geschreven naar aanleiding van het *Lehrbuch der Evangelisch-Protestantischen Dogmatik* van Prof. R. A. Lipsius⁶²⁾. Veel lof heeft de hoogl. voor het werk van zijn ambtgenoot, maar de methode van Lipsius is niet de zijne. Als Lipsius spreekt van een «kirchliche Lehrüberlieferung, welche als anerkannter Ausdruck des gemeinsamen Glaubens den einzelnen Gliedern der Gemeinschaft mit dem Anspruche auf

massgebende Geltung gegenüber tritt», zegt de Groningsche hoogl.: «ons Nederlanders van dezen tijd is iets dergelijks met de leer der Confessie niet wedervaren, tenzij wij opgroeiden en gevormd werden in kringen van de confessioneele richting, en wij hebben dus ook geen reden om de methode van Lipsius te volgen, en in onze dogmatiek op te nemen een kritische bearbeiding van de leerstukken der oude kerkleer als den grondslag voor onze naar de eischen van den tegenwoordigen tijd in te richten dogmatiek Wat ons betreft, wij moeten zonder voorbehoud de leer, die in onze Formulieren begrepen is, en hare dogmatische uiteenzetting tot de geschiedenis laten behooren. En dat niet alleen omdat zij, die door aanleg en ontwikkeling voor een moderne opvatting van het Christendom hoofd en hart hebben, aan het standpunt van de oude confessioneele dogmatiek ontwassen zijn, maar ook omdat er in onzen tijd een belangrijke theologische geleerdheid noodig is om die oude confessioneele dogmatiek werkelijk goed te begrijpen.»

Alle historische ontwikkeling wordt hier dus afgesneden, alle samenhang met het verleden, alle continuïteit in de meest ijle opvatting van dat woord afgewezen; het verleden met zijn onbegrepen en onbegrijpelijk cijferschrift staat daar vóór ons,

maar we moeten het laten staan; de rijke nalatenschap van drie eeuwen wordt afgedragen op de Confessioneelen. Deze voorstelling, waardoor alle verband tusschen theologische wetenschap en kerkelijk leven opgeheven wordt, ontkent de voortdurende leiding en werkzaamheid des H. Geestes in de gemeente. Waar het heden niet wortelt in het verleden, daar heeft het geen toekomst, te minder omdat elk heden nieuw aanvangspunt worden kan. De kerkleer wordt alzoo een samenstel van toevallige meeningen, niet de vrucht der voortgaande en el-kander aanvullende pogingen om de Waarheid, die de gemeente belijdt te bezitten, die zij niet meer zoekt maar onderzoekt, telkens meer verstandelijk te bemachtigen.

Ligt het aan ons, of deelen meerderen met ons de overtuiging, dat ten minste een weinig meer piëteit geen weelde zou zijn tegenover de historische ontwikkeling, den geestesarbeid van drie eeuwen tegenover de geesteskinderen van die mannen, die ons aan het tweetal geroemde beginselen van het Protestantisme geholpen hebben (pag. 19), over welke beginselen en de consequentiën, daaruit afgeleid, we hier natuurlijk niet te spreken hebben? Ook komt de bepaling, die de hoogl. van de begrippen *dogme* en *dogmatiek* geeft, ons voor weinig trans-

parent te zijn. Op pag. 13 en 14 heet het: «heeft het woord dogma van de zijde der sceptici een ongunstige betoekenis ontvangen, hiermede worden dogmata gekenschetst als gevestigde overtuigingen, die in hen door wie zij gekoesterd worden aan geen twijfel onderhevig zijn.» In gelijken zin wordt van dogmatiek gezegd, dat zij «het geijkte woord voor godsdienstige *overtuigingen* is.» Iets verder op pag. 14 wordt het dogme genoemd uitdrukking van een overtuiging, en dogmatiek uiteenzetting van den inhoud van het Christelijk zelfbewustzijn: «behoort het verder tot het wezen van een dogma, dat het een overtuiging uitdrukt die velen als geestverwanten met elkander gemeen hebben en die dus in den kring van die geestverwanten als waarheid geldt, juist daarop maakt ook een wetenschappelijke uiteenzetting van het christelijk zelfbewustzijn aanspraak, dat zij het subjectieve zelfbewustzijn van den dogmaticus, ontdaan zooveel als mogelijk is van het louter individueele, ontvouwt, opdat ook de geestverwanten hunne overtuiging in die uiteenzetting kunnen uitgedrukt vinden.» Op pag. 15: «tot het wezen van een dogmatiek rekent men dit, dat zij voorstellingen en denkbeelden (toch weer iets anders dan overtuigingen) uiteenzet, die velen met elkander gemeen hebben.» We krijgen dus: dogme en dog-

matiek = overtuigingen, uitdrukking van overtuigingen, ontvouwing van het Christelijk zelfbewustzijn, uiteenzetting van voorstellingen en denkbeelden. Wij gelooven niet dat Rothe, dien de hoogl. citeert, door en na het hier gezegde geneigd zou zijn om zijn eisch eener *kerkelijke* dogmatiek te laten varen.

Met blijdschap zien we uit deze verschillende definitiën, dat de hoogl. niet gezind zou zijn om aan elke individueele godsdienstige meening den naam van «dogme» te geven; immers er wordt gedurig gesproken van geestverwanten en gezegd «dat het tot het wezen van een dogme behoort, dat het een overtuiging uitdrukt, die velen als geestverwanten met elkander gemeen hebben»; ligt hierin voor de moderne of onafhankelijke theologie (de benaming is van den hoogl.) geen uitnoodiging om allereerst haar kerkbegrip te geven, vóór men zich neerzet tot dogmatischen arbeid?

We hebben nog op andere bezwaren te antwoorden. Waar we de bepaling van dogmatiek gegeven hebben dat zij is beschrijving van het leven der gemeente, en tevens er nadruk op leggen dat de dogmatiek kerkelijk zij, zou men kunnen vragen of er dan b.v. in de Luthersche en Hervormde kerk een verschillend leven is? Dat dit bezwaar door ons niet uit de lucht gegrepen is, kan blijken uit een

kritiek, die Dr. Pierson ⁶³⁾ gegeven heeft van de *Dogmatik* van Dr. Kahnis. Deze geleerde zegt daar: «wenn wir nun aber oben gehört haben, die Theologie sei die wissenschaftliche Erfassung des kirchlichen Glaubensbewusstseins, so wirkt dieser Satz erst jetzt recht verwirrend, da wir wissen dass der Verfasser unter der Kirche immer nur eine Sonderkirche versteht. Denken wir also zunächst an die lutherische Kirche, so muss es, nach Dr. Kahnis, ein ursprüngliches, unmittelbares, in seiner Entstehung von aller Theologie unabhängiges lutherisches Glaubensbewusstsein geben, aus dem unter Anderm die lutherische Dogmatik hervorgeht.»

We maken ons geen illusie dat onze bepaling minder «verwirrend» zal werken op de hersenen van dezen geleerde, die het ontstaan van het geloofsbewustzijn op de volgende wijze beschrijft: »mit der Entstehung eines solchen «Bewusstseins» (von Gott und göttlichen Dingen) verhält es sich erfahrungsgemäss etwa folgendermassen. Es bildet sich durch Lectüre der Schrift, durch oberflächliche Kenntniss von Kirchengeschichte und vergleichender Glaubenslehre.» Wij veroorloven ons aan deze analyse zonder kritiek voorbij te gaan, maar betreuren het dat vooral de martelaars zoo iets niet geweten hebben. De Christelijke kerk, ruim achttien eeuwen

oud, kan het op haar ouden dag vernemen, dat haar geloof eigenlijk niets anders is dan een mengsel van lectuur der Schrift met een weinig kennis van kerkgeschiedenis en vergelijkende geloofsleer. Naar der alchymisten wijze wordt het hier mogelijk geacht het goud des geloofs te voorschijn te brengen uit genoemde mixtuur. We willen echter antwoorden op bovengenoemd bezwaar, dat met eenigen schijn van recht tegen onze beschouwing kan worden ingebracht. Om bij de twee groote afdeelingen der Protestantsche kerk, de Luthersehe en de Hervormde kerk te blijven, uit onzen eisch dat de dogmatiek kerkelijk zij vloeit niet voort dat het leven in de beide kerken verschillend zou zijn: het leven is in beide hetzelfde, maar er is verschil van *levensrichting*. Dit en détail aan te toonen ligt niet op onzen weg, te meer daar dit reeds geschied is door Max Göbel⁶⁴⁾ en nog duidelijker en principieeler door Schweizer.⁶⁵⁾

Hierin dunkt ons ook het antwoord gelegen op een bedenking, die van unionistische zijde kan rijzen: behoort men zodoende geen oude scheidsmuren, is de eisch eener gereformeerde dogmatiek wel van onzen tijd, bestendigt men alzoo geen oude tegenstellingen, die voor onzen tijd verouderd en dus onwezenlijk moeten geacht worden? Ons antwoord

is: *unie* wordt nooit bereikt door *fusie*, door heenglijden over de tegenstellingen, maar door kalm en bezadigd onderzoek naar haren diepsten grond. ⁶⁶⁾ Dat onderzoek kan, maar zal ook aan 't licht brengen dat de tegenstellingen niet onverzoenlijk, niet principieel zijn. Dat onderzoek is een werk van *piëteit* en van *unie* beide. Van *piëteit*: 't komt ons voor een schuldige miskennen te zijn van het werk en den strijd der Hervormers en tevens blijk van een ongeloovige beschouwing der geschiedenis, indien men meent dat de scheiding der beide kerken het gevolg is geweest van voor dien tijd alléén belangrijke, maar eigenlijk onbeduidende verschillen en toevallige omstandigheden. Beide kerken, ontstaan uit een gemeenschappelijk beginsel, nog liever uit één zelfde behoefte, zijn in den diepsten grond, wat ook overigens de scheiding begunstigd hebbe, uiteengegaan ten gevolge van een verschillende *Grundrichtung* (eine Verschiedenheit des christlich religiösen Typus, eine verschiedene Modification des Protestantischen Princips), gelijk Schweizer o. i. volgendend heeft aangewezen.

Maar dat onderzoek is ook een werk van *unie*, niet omdat wij het daartoe verkiezen te stempelen, maar omdat de Historie het als zoodanig gestempeld heeft. De Gereformeerden zijn het juist geweest,

die gedurig pogingen tot unie hebben aangewend, niet door over de geschillen heen te glijden, maar wijl ze meenden datgene, waarvoor de Lutherschen streeden en wat ze in hun broeders ontkenden, werkelijk te bezitten. Zeer waar is het woord van Viguïé ⁶⁷): «que si telle Église chrétienne en étudiant son caractère confessionnel, devenait plus étroite et tendait à se murer dans un égoïsme solitaire, ce ne serait jamais l'Église réformée, car elle apprendrait dans ses belles annales que si elle a été toujours fidèle à son drapeau particulier elle a été toujours aussi saintement libérale; elle apprendrait que toujours elle a su rendre pleine justice aux tendances chrétiennes qui se manifestaient au dehors d'elle et que dans un siècle, où la tolérance n'était certes pas à l'ordre du jour, elle seule a su tendre une main fraternelle, sans s'offenser même de ce que cette main était repoussée.»

DE TOETSSTEEN DER DOGMATIEK.

We beginnen met onze hoofdstelling dadelijk vóór-
op te plaatsen: toetssteen der dogmatiek is de H.
Schrift *als oorkonde der Openbaring, niet als ge-
inspireerde Schrift*. Hoe vreemd het ook klinkt, we
meenen dat deze stelling zuiver gereformeerd is.
Door kalm betoog zullen we ons beweren staven. In
ons vorig Hoofdstuk spraken we van de *phrase do-
minante* en haar magische werking; ook op zuiver
wetenschappelijk gebied wordt zij niet zelden toege-
laten en brengt daar, gelijk op ieder ander terrein,
geen licht, maar nevel. Zulk een phrase dominante
komt ons voor te zijn de gangbare onderscheiding
tusschen het formeele en materieele beginsel der
Hervorming. Dat men die onderscheiding eenmaal
gemaakt heeft, kon ons op zich zelf onverschillig
zijn, indien zij onschuldig ware, maar zij is het zoo
weinig dat ze veelmeer de moeder moet heeten van

zeer veel andere onklare voorstellingen. Dr. A. Ritschl⁶⁸⁾ heeft ons ten vorigen jare meegedeeld aan wien het weinig benijdenswaardig vaderschap van die nomenclatuur moet toegeschreven worden; schuldig en onschuldig voorbereid door Baier, Reinhard, Gabler, Bretschneider, Wegscheider en de Wette, kwam de formule tot stand door Twisten in het jaar 1826; haar leeftijd is dus nog niet hooger dan vijftig jaar. Men leze het Artikel zelf, waarmee we eerst kennis maakten, toen dit Hoofdstuk bijna was afgewerkt, om ingelicht te worden over het weinig rationeel ontstaan, het willekeurig gebruik en dien ten gevolge de volkomen waardeloosheid der gangbare formule. Men heeft er ook reeds op gewezen dat op zich zelf het aanwezig zijn van een dubbel beginsel niet waarschijnlijk is, daar het tot de gevolgtrekking zou leiden, dat het der Hervorming van den aanvang af aan innerlijke eenheid ontbroken heeft.⁶⁹⁾ Werkelijk moet het, indien men de Historie laat spreken, ontkend worden dat de Hervorming, afgezien van het cameleonskarakter der benaming, een afzonderlijk zoogenaamd formeel beginsel gehad heeft.

Dat deze overtuiging evenwel verre van algemeen is, kan o. a. daaruit blijken dat nog ten vorigen jare door Alfred Resch⁷⁰⁾ een poging gewaagd is om een «Neuformirung des Protestantischen Formalprinzips»

te geven. Ons dunkt, de vraag of het Protestantisme een afzonderlijk formeel beginsel had, heeft in elk geval de prioriteit; meent men daarop een bevestigend antwoord te kunnen geven, dan is het pas tijd om aan «Neuformirung» te denken. Zelfs is men zoover gegaan van te ontkennen dat de Gereformeerde kerk een eigen materieel beginsel had.

Met betrekking tot de Luthersche kerk heeft Dorner ⁷¹⁾ aangewezen, dat wat wij hier korthedshalve het formeele beginsel blijven noemen, in sterke en noodzakelijke afhankelijkheid verkeerde van het materiele: de rechtvaardiging door het geloof. Ook ten opzichte der Gereformeerde kerk is dit door Schweizer ⁷²⁾ aangetoond, n.l. dat het formeele beginsel dáár wezenlijk afhankelijk was van de materiele grondrichting, welke door hem beschreven wordt als «alleinige Abhängigkeit schlechthin von Gott.» «Ein formales, kritisches Princip», zoo heet het, «ob noch so unbedingt anerkannt, ist nie das letzte; es muss eine materiale Geistesrichtung, Grundüberzeugung vorhanden sein, die uns bestimmt, dem formalen Princip uns zu unterwerfen, das Dogma vom unbeschränktesten normalen Ansehen der H. Schrift aufzustellen So wie Luther durch eine ihn treibende Grundüberzeugung erst zum Schriftprincip, d. h. nicht zur Schrift, aber zu dieser

dogmatischen Stellung, die er der Schrift zuerkante, gekomen ist, weil sie nämlich in innigem, wenn auch bedingtem Zusammenhang steht mit seiner Grundrichtung: ebenso muss Zwingli und seine Gehülfen durch einen materiellen Ueberzeugungsgehalt, der irgendwie sein einheitliches Princip haben wird, zu noch vollständigerer Anerkennung der Schriftautorität gekomen sein. Eine Grundtendenz, die ihm noch so sehr im Umgang mit der Bibel entstanden, konnte erst zu dogmatischer Bestimmung dieser Schriftautorität hinleiten.» Dit is fijn gevoeld en even fijn geformuleerd, naar ons voorkomt; 't is ook geen aprioristische redeneering, die ons hier gegeven wordt en die natuurlijk als zoodanig zonder waarde zou zijn, maar de geleerde schrijver laat niet na zijn beweren te plaatsen in het doorschijnend licht der Historie.

Hoe bondig Schweizer's betoog ook zij, met betrekking tot de Gereformeerde kerk geeft men zich zoo spoedig niet gewonnen. Men zal wijzen op een tweetal feiten; vooreerst op het feit dat de Gereformeerden van den aanvang af, daarin geheel verschillende van hun Luthersche broeders, zonder eenige aarzeling het Schriftbeginsel gesteld en toegepast hebben, en ten tweede op het sterk sprekend verschijnsel dat de Gereformeerde Belijdenisschriften meestal in

het eerste Artikel, of ten minste al zeer spoedig daarna, de H. Schrift noemen als eenige autoriteit⁷³). Indien men toch aan het opereeren is met feiten, zou men daartegenover kunnen plaatsen het vreemde, maar toch ook sterk sprekend feit dat de eerste Gereformeerde dogmatici niet beginnen met de Schrift maar met God. Zoo ziet men hoe weinig men in waarheid vordert, indien men een geïsoleerd, uit zijn samenhang gelicht feit tot argument verheft.

Toegestemd moet worden dat de Luthersche Hervorming veel langzamer gekomen is tot het stellen van het Schriftbeginsel en het nooit met zooveel accent gesteld heeft als de Zwitsersche. Maar dit feit wordt ten volle verklaard uit de verschillende persoonlijkheid der Hervormers en uit den verschillenden bodem, waarop de twee stroomen van het Protestantisme ontstaan zijn. Ook na zijn bekeering blijft in het hart van Luther nog langen tijd een sterke aanhankelijkheid aan de kerk, waarin hij geboren en nu wedergeboren was. Eerst beroept hij zich tegen den aflat op den Paus, daarna op een Concilie, toen op Keizer en Rijk en eindelijk pas op de Schrift. Veel was er noodig om de schoone illusie eener zich zelve in haar verleden terugvindende en door haar verleden zich verjongende kerk te verstoren. Zwingli en Calvijn hebben nooit in die mate aanhankelijkheid aan

de kerk gekend. Maar vooral de bodem, waarop de Hervorming tot stand kwam, was zoo geheel verschillend. Op het terrein der Zwitsersche ⁷⁴⁾ Hervorming bloeide burgerlijke en maatschappelijke vrijheid en kicmde godsdienstige vrijheid in en door de verschillende sekten. Op Duitschen bodem zien we niet eenmaal de schaduw van deze dingen; het volk kende daar slechts twee machten, tegenover welke schier geen rechten bestonden, op burgerlijk terrein den Adel en de Vorsten, op godsdienstig terrein de Kerk. Vandaar het talmend, weinig doortastend karakter der Luthersche Hervorming. Karakteristiek is in dit opzicht de titel van een van Luther's geschriften: *«an den christlichen Adel deutscher Nation.»*

Wat betreft het tweede feit, waarop men ons wijst, het nadruk leggen der Gereformeerde Symbolen op het Schriftgezag, men zal wel doen, indien men daaruit niet meer afleidt dan er werkelijk in gelogen is. We zullen tot meer klaarheid in deze materie komen, indien we allereerst niet uit het oog verliezen, wat zoo dikwerf geschiedt, tegenover *wie* de Hervormers en de opstellers der Belijdenisschriften zich beriepen op de autoriteit der Schrift, en ten tweede uit authentieke bronnen het antwoord trachten te vinden op de vraag: wat verstonden de Hervormers onder Schriftgezag? Indien we ons niet bedrie-

gen, hebben de Hervormers zelf nimmer een poging gedaan om, wat een latere tijd noodig keurde, het gezag der Schrift op zich zelf te *bewijzen*; die poging ware ook geheel overbodig geweest, want terecht merkt Göbel ⁷⁵⁾ op: «over het gezag van het Bijbelbeginsel zelf hebben er met de Pausgezinden nooit strijdigheden of onderhandelingen plaats gehad, men twistte alleen over enkele geloofsleeringen, die men uit of naar de H. Schrift verdedigde of bestreed.» *Formaliter* was het gezag der Schrift in de Roomsche kerk erkend, *materialiter* was het doode letter geworden. Maar zij hebben iets beters gedaan, zij hebben niet nagelaten hun gedachten ons mee te deelen over het wezen van het Schriftgezag zelf en de wijze, waarop dat gezag tot stand komt. Op de vraag: waardoor heeft de Schrift gezag, dachten zij er niet aan om met een lateren tijd te antwoorden: omdat zij geïnspireerd is; de vraag zelve stelden zij naar ons voorkomt geheel anders: waardoor heeft en krijgt de door ons als geïnspireerd beschouwde Schrift gezag voor ons? Een uitspraak als van Kerkermann: «ut necessarium est scire Christum, ita scire quanam sit scriptura inspirata», is niet in toon en geest der 16de eeuw.

We zouden allereerst kunnen wijzen op wat niet alleen de Hervormers, maar ook latere dogmatici

geleerd hebben omtrent het ongenoegzame der *vocatio externa*, die in het Woord Gods tot ons komt, indien de *vocatio interna et efficax* des H. Geestes daarmee niet gepaard gaat. De Schrift wordt *inefficax et quasi muta* genoemd *sine interno lumine Spiritus Sancti*. Hieruit ware reeds indirect hun gevoelen omtrent het gezag der Schrift af te leiden. Maar zeer direct en thetisch hebben zij ons ingelicht over de wijze, waarop het Schriftgezag tot stand komt. Calvijn zegt in zijn Institutie I. VII. 4: «jam si conscientia optime consultum volumus, ne instabili dubitatione perpetuo circumferantur aut vacillent, ne etiam haesitent ad minimos quosque scrupulos, altius quam ab humanis vel rationibus vel judiciis vel conjecturis petenda est haec persuasio, nempe ab arcano testimonio Spiritus. Verum quidem est, si argumentis agere libeat, multa posse in medium proferri, quae facile evincant, si quis est in coelo deus, legem et prophetias et evangelium ab eo manasse.... Praepostere tamen faciunt, qui disputando contendunt solidam scripturae fidem adstruere.... Testimonium Spiritus omnimodo praestantius est.... Idem Spiritus, qui per os prophetarum locutus est, in corda nostra penetret necesse est, ut persuadeat protulisse quod divinitus erat mandatum.... 5. Maneat ergo hoc fixum, quos Spiritus S. intus docuit, solide acquiescere in scriptura,

et hanc quidem esse *αὐτόπιστον* neque demonstrationi et rationibus subjici eam fas esse», en I. VIII: «haec nisi certitudo adsit, quolibet humano iudicio et superior et validior, frustra scripturae autoritas vel argumentis muniatur, vel ecclesiae consensu stabilitur, vel aliis praesidiis confirmabitur etc.» De *fides*, de *persuasio humana* werd niet van belang ontbloot geacht, maar was toch in laatster instantie ontoereikend. Dezelfde beschouwing vinden we met name in de Ned. Geloofsbelijdenis, Art. 5. Deze geestelijke opvatting werd nog gedeeld in de eerste decennien der 17de eeuw en is bijna nooit geheel verloren gegaan. B. v. Bucanus ⁷⁶⁾ laat zich aldus hooren: «quaenam nota est vera et *ἀψευδής*, per quam homines sane doctrinam agnoscant esse veri dei doctrinam? Quod quae doctrina nos *unius et solius dei gloriam* in solidum et ubique quaerere et illi adhaerere docet, illa procul dubio veri dei doctrina est. Sed tamen soli renati in ea ut solitari et dei doctrina cordis sui *πληροφορία* acquiescunt»; en Alsted ⁷⁷⁾ aldus: «basis totius theologiae est: scripturae autoritas pendet a testimonio Spiritus Sancti.» Geheel in overeenstemming hiermee wordt dan ook de Schrift genoemd niet bron, maar *norma et regula fidei et vitae, canon et norma credendorum, principium cognoscendi vel instrumentale.*

Men zal niet kunnen ontkennen wat Schweizer beweert dat het inspiratiebegrip der Hervormers zeer dynamisch was⁷⁸). En wat nog sterker is: de inspiratie der Schrift wordt door hen meer stilzwijgend als feit aangenomen, dan dat men het noodig acht er in het breede over te spreken. Calvijn spreekt I. viii slechts van een *divinum quiddam spirare sacras scripturas*, van een *vivide affici*, als men de Schrift leest; hij constateert het feit der inspiratie, maar zonder het verder te ontleden. Het is ons niet onbekend dat hij zich sterker uitlaat IV. viii 1—9. *Naar de letter* zou men daar het tegenovergestelde kunnen lezen van onze stelling: toetssteen der dogmatiek is de H. Schrift als oorkonde der Openbaring, niet als geïnspireerde Schrift. *Naar de letter* zeggen we, maar ook verder niet. Bij aandachtige lezing blijkt het dat hij zich in het keurslijf der overgenomen inspiratie-theorie of liever der traditioneele terminologie niet thuis gevoelt, m. a. w. dat de theorie geen eigen, natuurlijke plaats heeft in het organisme van zijn stelsel. Dit zal geen verwondering baren, indien men beseft hoe moeilijk het is zich geheel los te maken van een traditioneele gedachten-wereld, die ons beheerscht, eer wij er aan denken naar het recht harer heerschappij te vragen; de ethische Calvijn

was te sterk om zich te laten overwinnen door den scholastischen, maar niet sterk genoeg om dezen laatsten ook zijn recht van spreken te ontnemen. Bedoelde bladzijden moeten gelezen worden bij het helderschijnend licht, dat de grondleggende uiteenzetting I, VII en VIII verspreidt; doet men dit, dan blijkt voor het minst dit zonneklaar: de inspiratietheorie, indien we dezen naam nu laten gelden voor de weinige gegevens, die we bij Calvijn vinden, was bij hem op zijn best *formule*, maar geen *garantie* voor het gezag der Schrift, dat immers op geheel anderen weg tot stand komt. De inspiratie der Schrift was zwijgend middellid tusschen deze twee termen: het *gezag* der Schrift komt tot stand door het *testimonium Sp. S.* — voor dat gezag is de officieele titel de inspiratie der Schrift — krachtens dat gezag, dus ook krachtens die inspiratie is de Schrift uitsluitend toetssteen der dogmatische ontwikkeling. Zwingli ⁷⁹⁾ laat zich aldus hooren: «dieweil wir in der Zeit sind, lässt das Fleisch seine Art nicht. Dass also aller heiligen Menschen Schrift unfehlbar sei, das ist nicht, noch dass sie nicht irren. Diesen Vorzug müssen wir dem einigen Sohn Gottes aus allem menschlichen Geschlecht allein lassen. Das Wort Gottes soll in höchsten Ehren gehalten werden, verstehe unter Wort Gottes allein was von Gott kommt.»

Al spoedig echter werd de geestelijke opvatting, waarvan we boven spraken, zoo niet verlaten, dan toch verzwakt en krachteloos gemaakt door de reeds vroeg kiemende en weldra voldragen theorie der mechanische inspiratie. Deze mechanische inspiratietheorie had, gelijk Rothe ⁸⁰⁾ opmerkt en wat niet vergeten mag worden, zal men niet onbillijk zijn, een solieden religieusen grondslag. 't Was een poging om de geloofservaring van de heerlijke en krachtige werking der Schrift wetenschappelijk te verklaren. Maar wat evenmin vergeten mag worden: 't was een vreesachtige en daarom ongeloovige poging. Men vond zich niet veilig meer in de heroieke verklaring des geloofs: die heerlijke werking heeft de Schrift in mijn hart door het testimonium, de *vocatio interna et efficax Spiritus Sancti*, waardoor het geschreven Woord levend gemaakt wordt, en daarom is de Schrift mij absolute autoriteit. Die autoriteit moest om zoo te zeggen magisch kleven aan het geschreven Woord; men vond zich gedrukt en beklemd door een uitsluitend inwendige zekerheid en zocht nu die zekerheid over te brengen op het Boek zelf. Dat Boek moest nu als het ware voor den geloovige doen, wat anders ieder geloovige, door den H. Geest onderwezen, zelf deed en doen moest: rekenschap afleggen van de hope, die in hem

is. De dwaling des wegs werd nog grooter door de vereenzelviging van Schrift en Openbaring en de opvatting der laatste als leermededeeling. De theorie der inspiratie moest bij wijze van omtuining, als een apologetisch cordon, de Schrift beveiligen, alsof zij zelve daartoe niet bij machte ware, en de alzoo geïnspireerde Schrift kon dezelfde diensten bewijzen aan den geloovige of liever aan zijn geloofsovertuigingen. De geïnspireerde Schrift werd geloofsbrief, dien men der wereld toereikte en die den geloovige moest accrediteeren in zijn geloofsovertuigingen, vergetende dat de wereld uit die handen geen geloofsbrief aanneemt en aannemen kan. Het woord van Calvijn was vergeten: «haec nisi certitudo adsit, frustra scripturae autoritas vel argumentis muniatur etc.», en evenzeer het ware woord van Bucanus: «soli renati in ea acquiescunt»; m. a. w. ongemerkt had men het beginsel van het Schriftgezag, de autoriteit der Schrift losgemaakt van den bodem, waarop die autoriteit alleen mogelijk was, van het leven des geloofs zelf. Het Schriftbeginsel stond daar nu geïsoleerd en eenzaam en moest door die eenzaamheid onvruchtbaar blijven.

We vragen thans: is door de voorafgaande beschouwing niet duidelijk gebleken dat onze stelling: toetssteen der dogmatiek is de H. Schrift

als oorkonde der Openbaring, niet als geïnspireerde Schrift, zuiver gereformeerd is? De H. Schrift, wier inspiratie als feit werd aangenomen, was in den tijd der Hervorming *norma et regula fidei, canon et norma credendorum*; en waarom werd haar, gelijk we zagen, die hooge onderscheiding gegund, waardoor was zij toetssteen en waaraan werd de echtheid van dezen toetssteen getoetst? Niet aan een daarbuiten en daarboven liggende formule, waardoor zij eenvoudig tot toetssteen verklaard werd, maar, gelijk met elken toetssteen het geval is, aan haar kritische, het ware van het valsche, het echte van het onechte scheidende werking in het hart des menschen. De goudstreep van het Testimonium Spiritus Sancti legitimeerde het geschreven Woord, — in zijn intensieven samenhang en eenheid opgevat met de Openbaring Gods, waarvan het de oorkonde en drager was — in zijn hooge en heerlijke roeping n.l. om te zijn de eenige Regel des geloofs en des levens.

Wij hebben reeds een enkele maal over inspiratie gesproken; 't is hier de plaats om er met korte woorden onze gedachten over te zeggen, zonder dat wij gerekend willen worden de kwestie volledig te bespreken. 't Komt ons voor dat ook het dogme der theopneustie bijna voortdurend geleden heeft onder

het ongeestclijk gebruik, dat vroeger vooral van de H. Schrift gemaakt werd als verzameling van *dicta probantia*. De twee bekende klassieke plaatsen (2 Tim. 3 : 16 en 2 Petr. 1 : 21) zijn het geweest, die wel niet uitsluitend maar dan toch voornamelijk, zelfs in den klank van hun woord, steun geboden hebben aan de bekende theorie. Onwillekeurig denken wij daarbij altijd aan een geestige kritiek, die iemand eens loverde van een Bijbelsche verdediging der doodstraf, welke eveneens in substantie gebaseerd werd op een tweetal Schriftuurplaatsen. Indien, zoo werd gezegd, de exegetische Simson eens verschijnt, die door één greep de twee pijlers, waarop het gebouw rust, wegtrekt, zoodat het gansche gebouw ineens stort, wat dan? Naar ons toeschijnt, geven de bekende loci classici niet, wat men er van pleegt te vragen. De bekende plaats 2 Tim. 3 : 16 *πᾶσα γραφὴ θεόπνευστος κ. τ. λ.* heeft men vertaald: al de Schrift is van God ingegeven. Wij mengen ons niet in de verschillende grammatische omzettingen van dit woord en evenmin in de kwestie van echtheid of onechtheid, maar we zouden het een voordeel achten, indien uit de vertaling en vooral uit de wetenschappelijke theologie het woord «ingegeven» verwijderd werd. Dat woord «ingegeven» is, dunkt ons, op zijn beurt ingegeven door de mecha-

nische inspiratietheorie. Er staat letterlijk niets anders dan dit: alle Schrift is *door God beademd*, *van God doorademd*.

Met de andere plaats is het, indien zij dienen moet tot steun der bekende theorie, niet beter gesteld. 2 Petr. 1:21 lezen we: οὐ γὰρ θελήματι ἀνθρώπου ἠνέχθη προφητεία ποτέ, ἀλλ' ὑπὸ πνεύματος ἁγίου φερόμενοι ἐλάλησαν ἀπὸ θεοῦ ἄνθρωποι. Er wordt hier niet eenmaal melding gemaakt van een *geschreven* woord: de heilige menschen Gods van den H. Geest gedreven zijnde hebben ze *gesproken*. Meent men accent te mogen leggen op de uitdrukking *προφητεία γραφῆς* in het vorige vers, men ziet voorbij dat de schrijver zelf aan zulk een accent waarschijnlijk niet gedacht heeft, daar hij anders zich aldus zou uitgedrukt hebben: de heilige menschen Gods . . . hebben ze *geschreven*. Ook indien we eens het gezegde een oogenblik toegeven, komt het toch eigenlijk aan op de verklaring van het: οὐ θελήματι ἀνθρώπου. Meent een min of meer mechanische opvatting in den klank van dit woord steun te vinden, men exegetiseere dan op dezelfde wijze b. v. een woord van den Heer Joh. 6:38: ὅτι καταβέβηκα ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ οὐχ ἵνα ποιῶ τὸ θέλημα τὸ ἐμὸν ἀλλὰ τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με of Joh. 7:16: ἡ ἐμὴ διδαχὴ οὐκ ἔστιν ἐμὴ ἀλλὰ τοῦ

πέμφαντός με, om te zien tot welke onzielkundige, docetische voorstellingen men zoodoende komen moet.

Wat wij over dit onderwerp lazen, maakt ons zeer geneigd om het woord van Baumgarten-Crusius^{s1)} te onderschrijven: «diejenige Aeuszerungen der Apostel, welche noch mit einigem Schein hier gebraucht wurden, gehen, wie die gesammte Lehre des Neuen Testaments, darauf, dasz die Apostel und Jünger sich jederzeit, auch wenn sie *schreibend* lehrten, als *Männer des Heiligen Geistes* fühlten, — also, wenn man es so nennen will, auf eine Theopneustie der Männer, nicht der Schriften. Und dieses kann denn allein als die Lehre des Neuen Testaments von der Inspiration gelten.» Geen *γραφή θεόπνευστος* dus in kerkelijken zin, evenmin *γραφεῖς θεόπνευστοι* als gevolg van opzettelijke werking des H. Geestes, maar *ἄνδρες θεόπνευστοι, οἱ ἐλάλησαν καὶ ἔγραψαν*.

Is ook, zoo vragen we dikwerf bij ons zelf, een bepaalde theorie onmisbaar en noodzakelijk voor het leven? De ervaring des levens dwingt niet, naar ons voorkomt, tot een toestemmend antwoord op deze vraag. Wordt inderdaad de heerlijke, goddelijke werking der Schrift ervaren, de theorie verhoogt die werking in geen geval, ze ligt veelmeer in zulke oogenblikken geheel buiten den gezichteinder;

eerst in een later oogenblik komt de reflectie over haar heerlijke werking. In zoover kunnen we de noodzakelijkheid van eene theorie d. i. van een poging om die werking te verklaren, toegeven, als in het leven des geloofs een drang ligt om over zich zelf tot klaarheid te komen. Doorleeft men daarentegen oogenblikken, waarin de Schrift naar der Gereformeerden uitdrukking *muta et inefficax* voor ons is, de theorie bewijst zich hier ongenoegzaam en machteloos. Niet de theorie, maar de H. Geest is noodig om den levensstroom der Schrift weer te ontboeien en heen te leiden naar de dorstende ziel, zoodat het woord in vervulling gaat: *ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ, καθὼς εἶπεν ἡ γραφή, ποταμοὶ ἐκ τῆς κοιλίας αὐτοῦ* (en dus niet langer in de uitwendig begrensde bedding der Schrift) *ρευσουσιν ὕδατος ζῶντος.*

Vóór we van dit Hoofdstuk afscheid nemen, moeten we nog een uitdrukking, die in onze hoofdstelling voorkomt, zeer beknopt toelichten. Toetssteen der dogmatiek, zeiden we, is de H. Schrift enz. De vraag kan gedaan worden: wordt de Schrift in haar geheel, de Schriften zoowel des O. als des N. V., bedoeld? Men weet dat deze vraag een belangrijke vraag is geworden, sedert Schleiermacher met zekere geringschatting over de beteekenis van het Oude Testament gesproken heeft. Gereformeerd was

Schleiermacher daarin voorzeker niet; een eigenaardige karaktertrek der Gereformeerde kerk is juist een zekere voorliefde voor Oud-Testamentische terminologie, vormen en gebruiken; de samenhang, dien men zag tusschen de beide Bedeelingen, vond zijn dogmatische formule in de leer der *foedera*; in de 17de eeuw verhief men feitelijk het O. V. boven het N. Schleiermacher kwam tot zijn bekend oordeel, wijl hij te veel den wezenlijken, historischen samenhang tusschen de beide Economiën uit het oog verloor. Wij aarzelen dan ook niet op de gestelde vraag een toestemmend antwoord te geven, mits men ernst make met wat Schleiermacher genoemd heeft «einen grosartigen Schriftgebrauch.» «Die Begehrlichkeit der Dogmatik», zegt J. Müller, ⁸²⁾ «biblische Beweisstellen für ihre Sätze zu haben, verleitet hier leicht zu einem atomistischen Verfahren, welches die einzelnen Aussprüche aus diesem Zusammenhange herausreiszt und sie als Stützen für den gleichfalls ganz isolirt aufgefaszten dogmatischen Satz verwendet.» Men zal op dogmatisch terrein niet dwalen in het gebruik van de Schriften des O. V., indien men de regelen volgt, hiervoor gegeven door den hoogl. van Oosterzee ⁸³⁾.

DE VERDEELING DER DOGMATIEK.

Van verdeeling der dogmatiek sprekende, bedoelen we niet de verdeeling der dogmatische stof *ad intra*. Wij hebben op het oog de bekende splitsing in *pars formalis* en *pars materialis*. Wij kunnen hierover zeer kort zijn, daar onze gedachten op dit punt reeds door den gang van ons betoog duidelijk zullen geworden zijn. De meeste leer- en handboeken over dogmatiek vangen aan met zulk een *pars formalis* of zoogenaamde Prolegomena, door Dr. Pierson niet oneigenaardig «de Propyleën der dogmatiek» genoemd, waarin dan het bekende drietal zaken: Godsdienst, Openbaring en H. Schrift behandeld wordt. Wij zijn er verre af om ook maar eenigszins gering te achten de vaak uitnemende apologetische bijdragen, die in zulk een *pars formalis* plegen gegeven te worden. Maar juist om dit apologetisch karakter hebben we bezwaar

tegen het pars formalis in zijn geheel en zijn we voor overbrenging der apologetische strijdkrachten naar een ander terrein dan het dogmatische. In ons eerste Hoofdstuk hebben we ons uitgesproken tegen het apologetisch karakter der dogmatiek in 't algemeen; wat we daar zeiden is natuurlijk mutatis mutandis ook van toepassing op het afzonderlijk pars formalis.

Onze bezwaren samenvoegend, schreven we: om drieërlei oorzaak dus 1°. wijl apologie toch altijd slechts tot zekere hoogte mogelijk is, 2°. in een dogmatiek niet anders dan onvolledig zijn kan en 3°. bovenal de thetische ontwikkeling van het geheel in den weg staat, zoodat de gemeente niet ontvangt, wat zij in een dogmatiek allereerst vraagt, komt scheiding tusschen dogmatische en apologetische theologie ons noodzakelijk voor. Waar we hier tegenover het pars formalis staan, moet ons beweren in een ander milieu van gedachten geplaatst worden. Ons eerste bezwaar moet hier ter plaatse in zekeren zin vervallen, daar het oorspronkelijk meer betrekking had op het pars materialis, de ziel der dogmatiek zelve; wij bedoelden er in substantie dit mede dat bijv. apologie van de unio mystica een onbegonnen en onmogelijk werk is; dit is 't geval met bijna ieder dogme. Indien we ons bezwaar,

schoon in zich zelf waar, hier zonder meer handhaafden tegenover het pars formalis, waar ten minste terrein voor apologie gegeven wordt, waarop de tegenstander verschijnen kan, zouden we met onze handhaving den schijn hebben dat we het vonnis over alle apologie, als overtollig wijl onmogelijk, uitspraken. ⁸⁴⁾

Maar de twee volgende bezwaren blijven, naar ons voorkomt, hun kracht behouden en worden door nieuwe vermeerderd. Ook in het pars formalis kan de apologie met den besten wil niet anders dan onvolledig zijn. De ruimte is daar nog te eng om den tegenstander een volle plaats om te staan te gunnen. Om slechts enkele dingen te noemen: hoeveel uitnemends er over Godsdienst in 't midden gebracht worde, de materialist, de naturalist, de pantheïst enz., ze zullen allen oordeelen dat zij met hun bezwaren niet tot den einde toe gehoord zijn. Al wederom om de ruimte kan op de geschiedenis der godsdiensten, van zooveel belang in onzen tijd, slechts een zijblik geslagen worden. Hetzelfde geldt van hetgeen over Openbaring gezegd wordt. In de penetralia der dogmatiek echter vinden Godsdienst en Openbaring hun natuurlijke plaats en is het mogelijk hun begrip naar vollen eisch te ontwikkelen.

Antwoordt men dat men niet in de allereerste plaats bedoelt den tegenstander op alle punten te woord te staan, maar de gemeente zelve in staat te stellen om rekenschap van haar geloof en hope te geven, er is iets in deze overweging, dat haar vooral in onze dagen in een aantrekkelijk licht plaatst. Het Evangelie des Kruises wordt bij vernieuwing verouderd geheeten, 't is nog de zachtste vorm, waarin men zijn bezwaren uitspreekt; in ronde woorden komt het neer op Paulus' woord: *ὁ λόγος τοῦ σταυροῦ μωρία καὶ σκάνδαλον*. Het bezielde woord van den hoogl. van Oosterzee⁸⁵) is uit het hart gegrepen van elk, voor wien de Christus iets meer werd dan een theologoumenon, voor wien Hij het Leven en de Opstanding is geworden: «zijt gij discipelen van Christus, ik laat u niet los, om het even wat onderdeel van studie gij kiest, vóór gij mede uw contingent aan het altijd voort te zetten bewijs hebt geleverd, dat wij geen kunstig verdichte fabels zijn nagevolgd.» Nu wil het ons echter voorkomen dat deze schoone taak niet die van den dogmaticus is; de dogmatiek heeft vóór alle dingen een *belijdend* karakter. *Voor de gemeente* is er apologie genoeg in de thetische ontvouwing van wat zij in den Christus bezit; juist op den weg dier thetische ontvouwing zal het *haar* blijken, en dit is immers voldoende,

dat in den Christus πάντες οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως εἰσὶν ἀπόκρυφοι. Om duidelijk te maken wat wij bedoelen: de gemeente vraagt niet allereerst een bewijsvoering voor de abstracte mogelijkheid van het wonder, het wonder is haar evident, maar zij vraagt dat haar de religieuse en profetische beteekenis van het wonder ontvouwd worde.

Ons grootste bezwaar geldt den locus de scriptura in het pars formalis. Wij denken er niet aan om aan die theologen, die de gewoonte hebben in het pars formalis een bibliologie op te nemen, de meening toe te dichten dat de H. Schrift in plaats van *medium* laatste *fundament*, laatste *grond* des geloofs zou zijn, maar dan ware het, dunkt ons, toch beter den schijn dier meening te vermijden. In sterke mate moet die schijn ontstaan, indien men datgene, wat over de Schrift gezegd wordt, losmaakt uit den samenhang der overige overtuigingen en vóórop plaatst om te dienen als steun, als garantie voor wat dan verder ontwikkeld zal worden. Een theorie der inspiratie kan dien schijn slechts verhoogen. Het geloof dat de Schrift *heilige* Schrift, *Gods Woord* is, is niet iets *anders* dan het geloof in den Christus, niet iets dat er naast staat, vooral niet iets, dat vóórafgaan moet en kan; het geloof

aan de Schrift, in zeer gezonden zin op te vatten, en het geloof in den Christus laten om zoo te zeggen den strijd om het eerstgeboorterecht niet toe. Terecht zegt Twesten ⁸³): «man wird nicht behaupten wollen, dasz im christlichen Bewusstsein der Glaube an die h. Schrift das in sich selber feststehende Fundament aller anderen Ueberzeugungen sei —; er ist vielmehr selbst nur ein Bestandtheil der christlichen Ueberzeugung, der nur aus dem Glauben zu verstehen ist und ebensosehr durch die übrigen gestützt und getragen wird als diese durch ihn.» Wat over de H. Schrift moet gezegd worden, vindt wederom zijn natuurlijke plaats onder de *media gratiae*.

Wij staan aan het einde van onze taak. De weg, dien we aflegden, bracht ons in aanraking met vele en velerlei personen, die ons hun gedachten over de zaken, die hier ter sprake kwamen, meedeelden, en van wie wij, ook waar we hun beschouwingen niet tot de onze konden maken, veel geleerd hebben. Van ééne zaak zijn we ons bewust dat we, waar eenigszins afwijkende beschouwingen door ons verdedigd werden, getracht hebben billijk te zijn in het weergeven van anderer gevoelens en meeningen, en waar het noodig was, in humane bestrijding daarvan. Wat de verdediging onzer beschouwingen

betreft, zij moet voor zich zelve spreken. Het gebrekkige dier verdediging is ons zelf niet ontgaan; toch zal niets ons aangenamer zijn dan ernstige kritiek niet zoozeer op punten van ondergeschikt belang als wel op het Geheel der hier meegedeelde gedachten.

A ANTEEKENINGEN.

1) Frédéric Lichtenberger: *des éléments constitutifs de la science dogmatique* 1860, préface. Sprekende over de oorzaken dier indolentie op dogmatisch terrein, zegt hij: «A Dieu ne plaise cependant que nous accusions l'esprit de notre siècle seul de cette indifférence pour le dogme. Quelque préoccupé, quelque absorbé qu'il soit par la poursuite des intérêts matériels, peut-être eût-il consenti à accorder quelque attention à la doctrine chrétienne, si on lui en eût facilité l'abord et l'intelligence. Mais il faut bien le dire: la physionomie actuelle, que présente la science dogmatique n'est pas très-engageante. Il n'y a là rien qui puisse encourager la noble curiosité de celui, qui s'intéresse aux choses de Dieu.» Hoeveel waars dit oordeel ook moge bevatten, het is zeker van eenige overdrijving niet vrij; bepaald onbillijk wordt de schrijver, naar het ons voorkomt, waar hij eenig en alleen de Duitsche theologie zonder meer in staat van beschuldiging stelt voor deze weinig aantrekkelijke physionomie der dogmatiek.

2) *De Dogmatiek en hare toekomst*, toespraak bij de hervatting zijner lessen (Sept. 1876). In uitgelezen taal en op uitnemende wijze worden door den hoogl. in deze toespraak, gehouden naar aanleiding van de Gidsartikelen van Dr. Pierson, getiteld: «Ter uitvaart» (Gids, 1876, bl. 185—249 en 434—500) de redenen blootgelegd, waarom de dogmatiek zich zoo weinig

verheugen mag in de gunst van het thans levend geslacht. «Vragers naar een complete Coccejus» en menschen, die in zake de belijdenis-kwestie bij de meest algemeene dogmatische formule den rug intrekken, welke dogmatische formule immers «als een kille ijsregen op de bloesems van de godsdienstige gewaarwordingen der jonge leden moet neervallen», kunnen hier veel wijsheid leeren.

3) *Een woord over dogmatische theologie en dogmatiek*, Rede gehouden ter opening zijner academische lessen in den cursus 1876/77 (In de nieuwe Bijdragen op het gebied van Godgeleerdheid en Wijsbegeerte door Dr. J. Cramer en Dr. G. H. Lamers, hoogll. te Groningen, eerste deel, derde stuk 1876). Zeer heldere en belangrijke opmerkingen worden hier in 't midden gebracht omtrent het verband tusschen wetenschap en leven. Sprekende over de eenzijdige voorliefde van het tegenwoordig levend geslacht voor zoogenaamde reaal-wetenschap en den sterken tegenzin tegen alle systematiek, wijst de hoogl. op een analoog verschijnsel in het sociale leven, het optreden van het Sociaaldemocratismus met de bewering dat alleen uit de laagste klassen der maatschappij genezing harer kwalen te wachten is.

4) Dr. Pierson zal deze uitdrukking zeker nog te zwak vinden. Deze geleerde besprekt in een paar Gidsartikelen, die we boven reeds citeerden, de dogmatische Prolegomena van prof. van Oosterzee en de Leer van God van prof. Doedes. In deze artikelen wordt door den schrijver *la mort sans phrases* of liever *en phrases* over de dogmatiek uitgesproken. Het komt ons voor dat kritiek licht valt van hetgeen, waarom men inwendig lacht. Het zal de taak zijn van den toekomstigen biograaf van Dr. P. om psychologisch het verschijnsel te verklaren, dat iemand, die met godsdienst en theologie gebroken heeft, toch nog altijd noodig schijnt te hebben om zich met deze dingen in te laten. Zie met betrekking tot de genoemde artikelen de geestige brochure van prof. Doedes: *de aangekondigde uitvaart der «Christelijke Dogmatiek» voorloopig afgezegd*, waaruit Dr. P. onder meer dit leeren kan, dat iemand, die zich plaatst op den leerstoel der

logica, ook logisch met een beeld moet kunnen omgaan. «In zekere kringen», zegt prof. D., «schijnt men eene bijzondere begrafenisliefhebberij te hebben.» Voor sommige geesten is er, naar het schijnt, inderdaad iets aantrekkelijks gelegen in het werk van den lijkbezorger ten platten lande, die na een stichtelijke toespraak van den pastor loci op marmerkouden toon komt roepen: is er nog iemand van de vrienden, die het lijk wil zien?

5) *Encyclopedie der Christelijke theologie*, Utrecht Kemink en Zoon 1876, pag. 168 en 169. De hoogl. deelt daar ook het oordeel van H. Voigt mee, uitgesproken in zijn *Fundamental-dogmatik* (Gotha 1874), dat evenmin aan dubbelzinnigheid lijdt; volgens dien geleerde heerscht «in unserer Zeit eine wahre Verworrenheit in der Auffassung und Behandlung der Dogmatik... wie sie in der Auffassung und Behandlung keiner andern theologischen Disciplin obwaltet. Es drängen sich alle Geistesrichtungen, die im Verlaufe der Entwicklungsgeschichte des Protestantismus auf dem Gebiete der religiösen Erkenntniss, und zwar entweder auf Grundlage wirklich theologischer oder rein philosophischer Principien, aufgetaucht sind, in Konkurrenz zusammen, ihre besonderen religiösen Lebensanschauungen in Dogmatiken, und zwar vielfach ausdrücklich als christlich bezeichneten Dogmatiken, zur Geltung zu bringen. Man halte einmal «die christliche Glaubenslehre» Wangemanns neben die «christliche Dogmatik» Biedermanns, welch eine Differenz in aller und jeder Beziehung! Und wiederum zwischen diesen beiden extremen Gegensätzen welch eine Mannigfaltigkeit von Darstellungen des christlichen Glaubens!»

6) *Stemmen voor waarheid en vrede*, 1876 bl. 849—876 en 941—970.

7) *Studien*, 1876 bl. 223—258.

8) *Fundamental-dogmatik. Eine zusammenhängende historisch-kritische Untersuchung und apologetische Erörterung der Fundamentalfragen christlicher Dogmatik*. Eene beoordeeling van deze *Fundamental-dogmatik* gaf de heer Gunning in de *Studien*, eerste deel bl. 273—291. In het verslag van haren inhoud,

daar gegeven, lezen we: «er is slechts een *christelijke* dogmatiek, niet eene philosophische, bijbelsche, kerkelijke, katholieke, luthersche of gereformeerde. Al deze bepalingen toch nemen voor de dogmatiek iets af van de symboliek, de exegese enz. en zijn bovendien in strijd met den aard van het «dogma», waaraan het groundbegrip van het *absoluut-ware* verbonden is.»

9) In een aankondiging van de «Christelijke Dogmatiek» van den hoogl. van Oosterzee, onder den titel van: *Hoofdvereischten voor de dogmatiek der hervormde kerk, Studiën*, tweede deel bl. 298—313. Na gezegd te hebben dat Schleiermacher ons weer geleerd heeft van *de gemeente* uit te gaan, gaat de schr. voort: «Daarom is in de dogmatiek, schoon zij tot het philosophische deel der theologie behoort, alles concreet, historisch... Zij kan niet van hare historische conditiën worden losgemaakt. Zij is dogmatiek der Roomsche, der Grieksche, der Protestant-sche, der Hervormde kerk. Eene «christelijke dogmatiek» is er niet. Wel een «christelijk geloof» naar de grondstellingen der evangelische kerk in samenhang voorgesteld door Dr. Friedrich Schleiermacher». Maar dat boek is dan toch ook meer een geniale baanbreker, een profeet die roept dat men, na lange ballingschap onder protestantsche scholastiek, weer rechte paden voor den Heer make, dan wel een eigenlijk gezegde dogmatiek.» Zie wat daar verder gezegd wordt over «Bijbelsche dogmatiek».

10) *Der christliche Glaube nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche im Zusammenhange dargestellt*, tweede umgearbeitete Ausgabe 1830 und '31, Einleitung S. 1—180. Vergelijk ook zijn: *Christliche Sitten nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche im Zusammenhange dargestellt*, herausgegeben von L. Jonas, 1843, vooral pag. 1—24 van de «allgemeine Einleitung».

11) *Zur Dogmatik*, zweite Auflage, Gotha 1869, erster Artikel: Begriff der evangelischen Dogmatik.

12) t. a. p. bl. 303. Zeer duidelijk wordt daar de hoofdgedachte van Schleiermacher en Rothe aldus weergegeven: «het dogma is niets anders en mag niets anders zijn dan *formuleering*

van het bestaande leven. Als het religieuze leven kracht heeft, objectiveert het zich voor zich zelf en voor anderen naar alle zijden. Het openbaart zich als *wil* in het *handelen*: het openbaart zich ook in de vormen des *denkens*, des verstands, als *leer*. Die objectivering gaat verschillende trappen door. Daar is allereerst het onbepaalde, individueele gevoel, dan de voorstelling, de meening. Maar richt zich het verstand op dezen inhoud onzes levens, om dien te begrijpen en te ordenen, dan ontstaat de *leer*. Tot deze verstandswerkzaamheid moet het bij ons komen, omdat wij samen in een gemeenschap zijn. In het gevoel toch en in het leven der fantasie, gedeeltelijk ook in de meening, zijn wij nog individueel, ieder op zich zelf, afgezonderd van de anderen. Maar het verstand is het meest universeel: Wat het verstand bewijst, moet *ieder* erkennen. Dat verstand moet derhalve van zelf den inhoud onzes levens beginnen te bewerken in een gemeenschap des religieuzen levens. Het vat de afzonderlijke stellingen tot eenheid, tot organisme samen. En wanneer dit dan door de gemeenschap, in welke wij leven, als authentiek erkend wordt, dus tot kerkelijke waarheid gemaakt, dan eerst ontstaat het *dogma*, de beschrijving des *gemeenschappelijken* levens.»

13) *Lehrb. d. Bibl. Theol. des N. T.*, 2e uitg. bl. 5. Door den hoogl. Doedes wordt het gevoelen van Weiss beaamd dat er tusschen Bijbelsche theologie des N. T. en Bijbelsche dogmatiek des N. T. hetzelfde onderscheid moet aangenomen worden als tusschen confessioneele symboliek en kerkelijke dogmatiek.

14) De hoogl. van Oosterzee zegt in zijn: *Theologie des nieuwen Verbonds*, een handboek voor academisch onderwijs en eigen oefening, (1867) eerste stuk, bladz. 9 en v.: «wat waarde intusschen ook aan dit alles (vroegere pogingen) zij toe te kennen, de zuiver historische behandeling van de Bijb. theol. des N. T. is geheel een vrucht van den nieuwen tijd, die het onderscheid tusschen haar en de hetzij kerkelijke, hetzij wijsgeerige dogmatiek steeds scherper op den voorgrond liet treden.» Zeer helder wordt daar gehandeld over de methode der Bijb. theol.: *genetisch*.

chronologisch, analytisch moet ze zijn; «we hebben niet terstond naar het leerbegrip der Apostolische eeuw *en bloc*, maar naar dat van ieder der verschillende getuigen te vragen, die in het N. T. voor ons optreden . . . de synthese heeft geen waarde, wanneer de analyse niet zuiver was.»

15) *Der Christliche Glaube etc.*, zie pag. 108—131 der Einleitung. Pag. 114 en v. heet het: «auf religiöse Sprachbildung kommt es hier vorzüglich an. Daher auch dogmatische Sätze nur in solchen religiösen Gemeinschaften sich bedeutend entwickeln und geltend werden, welche einem Kulturgebiet angehören, in dem die Wissenschaft sich als ein von der Kunst sowohl als dem Geschäft gesondertes organisirt, und nur in dem Maasz als in der frommen Gemeinschaft selbst Freunde des Wissens vorhanden sind und Einfluss haben, so dasz die dialektische Function sich auf die Aeuszerungen des frommen Selbstbewusstseins richtet, und diese Ausprägung derselben leitet. Eine solche Verbindung mit organisirtem Wissen hat nun im Christenthum schon seit den ersten Zeiten der Kirche Platz gefunden, und darum hat sich auch in keiner andern frommen Gemeinschaft die Form des dogmatischen Satzes in so strenge Sonderung von den übrigen ausgebildet und in solcher Fülle entfaltet. . . . Wenn aber die Umbildung der ursprünglichen (dichterischen, rednerischen) Ausdrücke zu dogmatischen Sätzen dem logischen oder dialektischen Interesse zugeschrieben wird, so ist dieses nur von der Form zu verstehen. Denn ein Satz, welcher etwa von der speculativen Thätigkeit ursprünglich ausgegangen wäre, er möchte seinem Inhalt nach den unsrigen noch so verwandt sein, wäre doch kein dogmatischer mehr.»

16) t. a. p. pag. 1—12.

17) *Christelijke Dogmatiek*, een handboek voor Academisch onderwijs en eigen oefening I, eerste druk 1870. «Het kerkelijk dogma is de zoo nauwkeurig mogelijk geformuleerde uitdrukking der erkende geloofsovertuiging, niet enkel van het individu, maar van de gemeenschap. Men zou het ook de gerijpte vrucht kunnen noemen van Christelijke levenservaring, voor zoover

namelijk de leer uit innerlijk leven geboren, de theorie door de praktijk voorafgegaan wordt. Echter mag men niet vergeten, dat ook andere factoren tot vorming en vaststelling van het dogma te zamen werken, en dat ieder dogma, als menschelijke uitdrukking der goddelijke waarheid, voor loutering en ontwikkeling vatbaar blijft.» pag. 2.

18) t. a. p. bl. 132.

19) t. a. p. bl. 108. In een noot op pag. 132 wordt verder gezegd: «de gangbare onderscheiding tusschen *heils*-leer en *levens*-leer is ook door Dr. Doedes in zijne *Encyclopedie* gehandhaafd, alsmede door Dr. Cramer t. a. p. Ik geloof, dat er minder gevaar zoude bestaan, dat over de behandeling van de dogmatick zoude behoeven te worden geklaagd in den trant, waarin laatstgenoemde meende t. a. p. bl. 955 zich over den arbeid van den heer Doedes te moeten beklagen, als men kon besluiten terug te komen van deze beschouwingswijze, welke ongetwijfeld krachtig heeft medegewerkt om ons te bevrijden van eene dogmatick, waaraan het soteriologisch element in den grond der zaak ontbrak, maar nadat dit negatieve doel is bereikt, slechts belemmerend werken kan op de gezonde ontwikkeling der dogmatick.»

20) Zeer duidelijk is wat over scheiding en vreeniging (eenheid en onderscheid) van dogmatick en ethiek gezegd wordt door Schleiermacher in zijn: *Christliche Sitte*, pag. 23 en 24. «*Welche sind nun ihrem Inhalte nach die Sätze, die in engerem Sinne die dogmatischen sind? Diejenigen offenbar, welche das Verhältnisz des Menschen zu Gott, aber als Interesse ausdrücken, wie es seinen verschiedenen Modificationen nach in Vorstellungen ausgeht. Und welche sind ihrem Inhalte nach die ethischen Sätze in dem Gebiete der Frömmigkeit? Diejenigen, welche ganz dasselbe ausdrücken, aber als innern impetus, der in einen Cyklus von Handlungen ausgeht. Die Formel der dogmatischen Aufgabe ist die Frage, Was musz sein, weil die religiöse Form des Selbstbewusstseins, der religiöse Gemüthszustand ist? Die Formel unserer ethischen Aufgabe ist die Frage, Was musz werden aus dem religiösen Selbstbewusstsein und durch dasselbe,*

weil das religiöse Selbstbewusstsein ist? Jede der beiden Disciplinen stellt also dasselbe dar, aber jede betrachtet es von einer anderer Seite, und so sehen wir denn, warum es richtig beide zu trennen, wie es aber auch möglich war, beide so lange zu vereinigen.... Die christliche Lehre ist darzustellen einerseits als Glaubenslehre, die das christliche Selbstbewusstsein in seiner relativen Ruhe, und andererseits als Sittenlehre, die es in seiner relativen Bewegung auffasst.... Das ursprüngliche christliche Bewusstsein, der ursprüngliche christliche Glaube, hat zwei Richtungen, eine nach dem Gedanken, eine andere nach der That, deren jede gleich unmittelbar aus ihm hervorgehen kann.»

Vergelijk ook het schoone artikel «Dogmatik» van J. Müller in Herzog's R. E., dritter Band, pag. 439 u. 440. «Wenn es wahr ist, dass die christliche Lehre sich mit allen ihren Momenten um Einen Centralbegriff, den der Erlösung, bewegt, so hat auch ihre Darstellung als *eines Ganzen*, wie sie in neuerer Zeit mit wissenschaftlicher Strenge zuerst wieder von Nitzsch unternommen worden, das erste Recht..... Indessen ergibt sich aus dieser Rechtfertigung der vereinigenden Behandlung zugleich unmittelbar das Recht jede Seite zu einer *besondern Wissenschaft* zu gestalten.... Die Dogmatik will überall nur eine *Wirklichkeit* darstellen, eine höhere und niedere, eine göttliche und menschliche, eine ewige und zeitliche, eine in der Zeit vergangene, gegenwärtige, zukünftige. Die Ethik geht auch von einer *Wirklichkeit* aus als von ihrer Voraussetzung; aber sie selbst, ihr eigentlicher Inhalt, wird nicht von dieser Kategorie beherrscht, sondern von der der *Aufgabe*, des bestimmenden Antriebes zu einer Thätigkeit; sie kann ihre Sätze durchaus nicht davon abhängig machen, ob die erfahrungsmässige Wirklichkeit des Lebens aus der Wiedergeburt ihnen schon entspricht.»

21) *Dogmengeschichte*, fünfte Auflage, pag. 28.

22) t. a. p. pag. 149—157.

23) *Die christlichen Grundwahrheiten oder die allgemeinen Principiën der christlichen Dogmatik*, Gotha 1873, pag. 158 en v. Ten onzent werd dit werk besproken door Dr. J. J. P. Valeton Jr.

in de *Studiën*, eerste deel p. 238—272. Zeer schoon zegt von der Goltz: «dieser innere Zusammenhang der lehrenden, versöhnenden und erlösenden Wirksamkeit beruht allein darauf, dass seine *Lehre Selbstbezeugung*, sein *Versöhnen Selbstaufopferung*, sein *Erlösen Selbstmittheilung* ist.»

24) *Einleitung in das System der christlichen Lehre*, tweede vermehrte Auflage (1870) pag. 8 en 9. Vergelijk den geheelen ersten Abschnitt pag. 1—43. Zeer waar en schoon is wat daar gezegd wordt: «wir produciren nie im eigentlichen Sinn, weder geistig noch leiblich, wir reproduciren nur. Die Natur ist ein selbstständiges Lebensreich, in dem wir nur leben und schaffen, das wir nicht selbst aus unserem eigenen Leib, obgleich Mikrokosmos, ins Leben rufen und erschaffen; so ist auch die Wahrheit, die geistige Welt, ein selbstständiges Reich, das wir nicht aus unserem eigenen Geist erst hervorspinnen und produciren, sondern das selbstständig sich uns offenbaren muss, aus dem wir dann erst Lebensstoff und Lebens-Elemente mit ihren Gesetzen in uns müssen aufnehmen, um wahre geistige Gebilde hervorzu-bringen (pag. 3); sonach ist unsere Denk- und Begriffs-Thätigkeit weder Autor, noch Baumeister, noch Materialien-Lieferant des Systems, sondern im Glauben und von Gottes Gnaden lebendiger Mitarbeiter desselben, in freibewusster und regelmässiger Selbstthätigkeit organisch verwoben in das eigene Leben des Systems» (pag. 39).

Ook Hermann Messner zegt in zijn: *Leer der Apostelen* (uit het Hoogduitsch vertaald, met een aanbevelend woord van Prof. S. Hoekstra Bz., 1858) pag. 1—32 zeer veel goeds over het onderwijs van den Heer en de verhouding, waarin de leer der Apostelen tot dat onderwijs stond. «Christus heeft zijne leerlingen geen afgesloten systeem overgeleverd, en vruchteloos zou de poging zijn, het uit zijne redenen te willen bijeenbrengen», en iets vroeger: «daar de leer van Christus in den grond der zaak slechts een getuigenis van het in Hem geopenbaarde goddelijk leven is, moest Hij, voordat de gebeurtenissen hadden plaats gegrepen, die de eigenlijke inhoud en het hoofdpunt van

het Christelijk geloof zijn, zich tot aanduidingen bepalen; en eerst de Apostelen konden de volle beteekenis dezer feiten voor het leven en het geloof der Christenen duidelijk uitspreken. . . . Doch dat, wat zij van 's Heeren Messiaansch leven en werken hadden gezien en uit zijnen mond hadden vernomen, werd eerst door den Geest van Christus hun werkelijk eigendom; en daarom moeten wij dezen als de tweede bron (de woorden en getuigenissen des Heeren de eerste bron) van de leer der Apostelen beschouwen.»

25) *Der christliche Glaube* etc. pag. 115 en v. Vergelijk ook Rothe t. a. p. pag. 42 en 43. «Wenn man der Genesis der kirchlichen Lehre, sowie aller religiösen Lehre überhaupt nachgeht, so gelangt man zu der Einsicht . . . dasz alle religiösen *Vorstellungen* und *Begriffe* zuletzt auf das religiöse *Gefühl* als ihre Quelle zurückgehen und letztlich nur der verstandesmäßige Reflex und Ausdruck der jedesmaligen eigenthümlichen Bestimmtheit dieses Gefühls sind . . . Die Richtigkeit dieser Ansicht vom Dogma bewährt sich in der Erfahrung constanterweise. Wenn dem, welcher einem Dogma anhängt, dasselbe mit Gründen bestritten wird, die er nicht abzuweisen vermag, so lässt er deshalb nicht etwa sein Dogma im Stiche, sondern er zieht sich als auf seine ultima ratio, die ihm aber für seine Person vollkommen ausreicht, auf die Erklärung zurück, *trotz aller Gegengründe* widerstrebe jede andere Vorstellung, die ihm etwa angemuthet wird, *seinem Gefühle*, er könne es, obschon er den Gegner nicht mit Gründen zu entwaffnen vermöge, doch nicht *über sein Gefühl gewinnen* (nicht «über 's Herz bringen») von der angegriffenen Vorstellung zu lassen. Diese Ansicht vom Dogma ist freilich nicht die dogmatische, nicht die altkirchliche, allein sie ist die einzige wirklich sachgemässe. Was die Kirchen trennt, das sind letztlich nicht sowohl Dogmen als Gefühlsantipathien, Dissonanzen des contrastirend gestimmten religiösen Gefühls, was sich in der Thatsache recht deutlich herausstellt, dasz auch bei solchen, welche ihre confessionellen Dogmen oder auch Alles überhaupt, was Dogma heiszt, längst

über Bord geworfen haben, nichtsdestoweniger sehr gewöhnlich die confessionellen Antipathien ungeschwächt zurückbleiben.»

26) Zeer juist teekent F. Chr. Baur, *die Chr. Kirche vom Anfang des 4ten bis zum Ende des sechsten Jhts.* 1859. S. 97 het wezen van het Arianisme: «der arianische Streit hat eine sehr tiefe Bedeutung, er greift in das innerste Wesen des Christenthums ein, und man beurtheilt ihn nur sehr einseitig und äusserlich, wenn man meint, es habe sich in ihm nur um eine Lehre von der Gottheit des Sohnes gehandelt. Der Begriff, welchen beide Theile über die Gottheit des Sohnes aufstellten, war nur der in dieser Form gefasste Ausdruck ihrer Ansicht von dem Wesen und Charakter des Christenthums überhaupt. Die Hauptfrage war, ob das Christenthum die höchste absolute Offenbarung Gottes ist. Von diesem Gesichtspunkt fasste Athanasius das wesentliche Moment des Streits auf, wenn er alle Einwendungen, mit welchen er die arianische Lehre bestritt, zuletzt immer wieder in dem Hauptargument zusammenfasste, dass der ganze Inhalt des Christenthums, alle Realität der Erlösung, völlig nichtig und bedeutungslos wäre.»

27) *Ernst en Vrede IVde jaarg.*, pag. 490. Iets vroeger wordt gezegd: «hij, die de realiteit van de heilige Drieëenheid (zooals ik meen dat beter is te zeggen dan *Drieëenheid*) begint in te zien, zal voorzeker niet beweren Gods wezen te kunnen beschrijven. Deze leer is hem inlegendeel, om met een beroemd godgeleerde van dezen tijd te spreken, «ein Denkmal der nicht mehr bloss gesetzten sondern gedachten und begriffnen Unbegreiflichkeit Gottes» (Nitzsch.) Hij heeft haar ook niet uitgedacht, zij is niet de vrucht van eenige dogmatische phantasie, van eenige aprioristische redeneering over het wezen Gods. Ook waar zij het is geworden, daar was het begrip gegeven door de christelijke kerk etc.»

Zeer waar zegt Hagenbach in zijn *Dogmengeschiede*, pag. 222: «bei jener dialektischen Verarbeitung des Glaubensstoffes ist das höhere Streben nicht zu verkennen, sowohl die Einheit des göttlichen Wesens als den lebendigen Liebesdrang der Mitthei-

lung zum Bewusstsein zu bringen. . . . Insofern haben solche Formeln auch ihre erbauliche Seite, als sie Zeugniß ablegen von dem Ringen des christlichen Geistes nach einem befriedigenden Ausdruck dessen, was in den Tiefen des gläubigen Gemüthes allein seine volle Wahrheit hat.»

28) t. a. p. pag. 107—117. «Die Geschichte des Christenthums in der Kirche bezeugt die centrale Bedeutung der Person Christi gleicherweise in den Fortschritten wie in den Verirrungen der kirchlichen Entwicklung und ebenso in der Entwicklung der Lehre, wie der Sitte und Verfassung» (§ 81). «In den ersten Jahrhunderten concentrirte sich die *dogmatische* Ausbildung der kirchlichen Lehre auf das Verständniß der Person Christi; auch die andern Lehren, welche die Kirche hier und dort bewegten, wurden an dem christologischen Dogma gemessen.» (§ 82). «Je mehr das christologische Dogma seinen innern Abschluß gefunden hatte, desto mehr stand die productive dogmatische Arbeit in der Kirche still; dieselbe wurde zur reproductiven scholastischen. Das Erwachen neuer dogmatischer Production führte die Christologie wieder in den Mittelpunkt der Lehrentwicklung»; (§ 83) zie de uitwerking van deze en de volgende paragrafen.

29) *Entwicklungsgeschichte der Lehre von der Person Christi*, I. 1.

30). t. a. p. pag. X. «De groote tegenstelling toch», zoo heet het daar verder, «die alles beheerscht is thans niet die tusschen gereformeerd en niet-gereformeerd; zelfs niet die tusschen evangelisch-protestant en roomsch-katholiek; maar die tusschen het ouwenoud Christelijk Openbaringsgeloof en het hedendaagsch Naturalisme.»

31) t. a. p. pag. 33. «Zeker, ware de dogmatiek niets dan een beschrijving van vrome toestanden en geestelijke levenservaringen, in den geest en naar de methode van Schleiermacher, de gedurige schermutseling met den vijand daar buiten kon voor haren rustigen arbeid niet anders dan hinderlijk zijn. Maar zoolang zij in de eerste plaats te doen heeft met de heilsdaden en heilswaarden Gods, m. a. w. met zijne Heilsopenbaring in

Christus, en van deze den rijken inhoud en den vasten grond zoekt te peilen, dan begrijp ik allermint, hoe zij zou kunnen ophouden, niet slechts een persoonlijk, maar ook een Apologetisch karakter te dragen niet alleen de dogmatische, geheel de theologische wetenschap moet der Apologetiek worden cijnsbaar gesteld. de dogmatiek, al had zij ook begrip op begrip zoo fijn mogelijk bepaald en aan elkander geschakeld, zij blijft beneden haar taak, indien zij, alleen voor vrienden der waarheid geschikt, niet tevens bij iedere schrede nauwkeurig rekenschap met hare vijanden houdt!»

32) t. a. p. bladz. 118.

33) Schleiermacher's meening is uit zijn *kurze Darstellung* etc. en van elders bekend. De hoogl. von der Goltz postuleert scheiding tusschen dogmatiek en apologie, maar voert ze, gelijk we in den tekst hebben aangewezen, niet principieel door; evenzoo, naar ons voorkomt, de hoogl. Lamers.

De hoogl. Doedes is voor scheiding blijkens de plaats, die aan de apologetiek door den schrijver der *Encyclopedie* wordt toegewezen: onder de vakken der practische theologie. Zeer schoon is wat daar pag. 231—241 over Christelijke apologetiek in 't midden gebracht wordt.

De hoogl. Chantepie de la Saussaye laat zich (Prot. Bijdr. V, pag. 133) in deze materie aldus hooren: «de dogmatische wetenschap is zuiver thetisch, d. i. zij ontvouwt den inhoud der openbaring. Zij is apologetisch in zooverre als haar eigene stellingen haar gestadig in aanraking brengen met verwante begrippen en voorstellingen, die in het religieuse leven der menschheid buiten de openbaring voorkomen, krachtens de analogie, die er bestaat tusschen de godsdienstige behoeften der menschelijke natuur en de vervulling dier behoeften door God Het is voor de zuiverheid der ontwikkeling van de gegeven stof en om den omvang dier stof verkieselijk, om deze laatste taak, nl. de apologetische af te zonderen van de thetische en de apologetiek niet op te nemen in de dogmatiek.»

De heer Gunning (*Hoofdvereischten* enz. *Studiën*, 2e Dl.,

4de stuk, pag. 300 en v.): «de apologie moet ongezocht, van zelve in de dogmatiek leven..... als de dogmatische voorstellingen, door de kracht der waarheid zelve, stilzwijgend kritiek oefenen op de halfware of leugenachtige voorstellingen die in de wereld gangbaar zijn, dan is er apologie genoeg: opzettelijk mag zij niet worden gezocht. Want doet men dit, zoo vraagt men naar *resultaten* meer dan naar *beginselen*..... De ware dogmatiek is rustige, om succes onbekommerde ontvouwing van een persoonlijkheid.»

De hoogl. Hagenbach en anderen zijn van geheel tegenovergestelde meening. Genoemde hoogl. zegt in zijn *Encyclopädie und Methodologie der theologischen Wissenschaften*, siebente verbesserte Auflage 1864, pag. 291: «sie (Apologetik und Polemik) bilden ihre Organe (der Dogmatik), durch die sie sich nach auszen verständlich macht; in ihnen pulsirt das dogmatische Leben; sie sind die beiden Pole, an denen der elektrische Strom, der durch die Dogmatik geht, sich hier positiv, dort negativ entladet. Mit jedem Schritte, den die Glaubenslehre thut, musz sie auch ihr gutes Recht, *Glaubenslehre* zu sein, gegen den Unglauben vertheidigen etc..... jetzt lässt sich eine Dogmatik ohne fortgesetztes apologetisches Interesse nicht denken.» Zie verder bij dezen schrijver, pag. 290—297, welke stemmen meer zich voor of tegen scheiding hebben uitgelaten.

34) *Het bezielt heelal Gode onderworpen*, toespraak gehouden in September 1876 ter opening zijner lessen, onder het motto: πάντα πλήρη Θεῶν.

35) Zeer juist zegt de hoogl. von der Goltz t. a. p., bl. 17: «nicht zu übersehen ist die Bedeutung, welche das Wort »*Wahrheit*« in der dogmatischen Sprache hat. Die wissenschaftliche Bewährung, dasz das Christenthum *die Wahrheit* für alle Menschen in sich schlieszt, übernimmt das dogmatische System nicht. Mit indischen Philosophen oder ungläubigen Humanisten kann man keine christliche Dogmatik treiben.»

Het onderscheid tusschen dogmatiek, apologetiek en polemiek wordt door Sack (Christl. Polemik, Hamburg 1838) eigenaardig

aldus geformuleerd: «die Dogmatik ist die christliche Lehre in ihrer eigenthümlichen Gestalt für *christliche* Denker; sie setzt *Freundschaft* voraus; die Apologetik ist die christliche Lehre in ihrer eigenthümlichen Gestalt für *heidnische* Denker, und setzt *Feindschaft* voraus; die Polemik aber gestaltet dieselbe Lehre für *christlich-häretische* Denker, und setzt *Verstimmung* voraus.»

36) Het geciteerde woord is oorspronkelijk van Ullmann (Vorr. zur 6. Aufl. der «Sündlosigkeit Jesu» S. 5), maar met instemming door Hagenbach (pag. 291 van zijn Encyclopädie etc.) overgenomen in zijn pleidooi voor het apologetisch karakter der dogmatiek.

37) Zie wat de hoogl. over de plaatsing der apologetiek in 't midden brengt pag. 232 en v. van zijn *Encyclopedie*. O. a. heet het daar: «de Apologetiek (als «wetenschappelijke» Apologie gedacht) heeft geen bepaalde stof te behandelen, tenzij dan, formeel, het aangevallene of bestredene. Was er geen aanval, had zich geen tegenspraak laten hooren, dan had men de Apologetiek (Apologie) kunnen laten rusten. Hieruit laat zich dan ook gemakkelijk verklaren, dat men het tot heden niet eens heeft kunnen worden over het antwoord op de vraag, wat de Apologetiek eigenlijk is en waar zij toch wel in de Encyclopedie hare plaats vinden moet. Wij zeggen: laat de Apologetiek de theorie zijn der verdediging of der rechtvaardiging van het Christendom en geplaatst worden in het deel der Encyclopedie, dat de op de praktische Theologie betrekking hebbende wetenschappen vereenigt. Hiertegen is geen enkel bezwaar en alles pleit er voor enz.»

38) t. a. p. pag. 3: «die wissenschaftliche Arbeit der Theologie verzweigt sich in *vierfacher* Richtung als historische, systematische, practische und philosophische Theologie auch da, (pag. 5) wo ihre Selbstständigkeit (der phil. Theol.) anerkannt ist, sucht sie noch ihre richtige Stelle in der Ordnung der theologischen Disciplinen. Den einen gilt sie als die grundlegende und maszgebende Arbeit für alle andern Disciplinen (Schleiermacher, Rothe, Rosenkranz, Staudenmeyer).» Von der Goltz zelf plaatst de phil. theologie niet aan het begin, maar aan het einde in het encyclopedisch organisme. «Ihre Aufgabe

(pag. 7) als eines Zweiges der Theologie ist wesentlich eine apologetische, sie umfasst auch die Auseinandersetzung der Theologie mit den Principien und Resultaten der empirischen Forschung, der naturwissenschaftlichen und der geschichtlichen. In der philosophischen Theologie wird bald die speculative, bald die apologetische Tendenz überwiegend hervortreten.»

39) *Studiën*, 2de Dl. 4de stuk, pag. 301 en 302, zie Aant. 9.

40) Zie zijn *kurze Darstellung* etc. We vermelden hier een geschriftje von Dr. P. W. Schmidt: *die Theologie als historische Wissenschaft*, Antrittsvorlesung, Berlin 1876; het is slechts 19 pagina's groot en laat ons in het onzekere, juist omdat het niet spreekt van een philosophische of speculatieve theologie, wat de beteekenis van zijne these is. De schrijver belooft pag. 5 «seine Thesis allerdings in Zukunft durch entsprechende Arbeit zu bewähren.» Met den hoogl. Lamers (t. a. p. pag. 133) vinden wij het vreemd dat hij over de praktische theologie geheel zwijgt.

41) *Encyclopedie*, pag. 152.

42) De namen van von der Goltz, Lamers en J. Müller zijn reeds in den tekst genoemd; ze waren gemakkelijk te vermeerderen. Heinrich Voigt gaat in zijn *Fundamental-Dogmatik* zóó ver, dat hij Schleiermacher beschuldigt niet weinig de «Verworrenheit», die op dogmatisch terrein heerscht, begunstigd te hebben: «dadurch dasz Schleiermacher die Dogmatik zur historischen Theologie gerechnet und für die Wissenschaft von dem Zusammenhange der in einer bestimmten christlichen Kirchengemeinschaft zu einer gegebenen oder in einer bestimmten Zeit geltenden Lehre erklärt, und hiemit ihren Inhalt abhängig gemacht hat von besonderen Zeiten und menschlichen Anschauungen, um dann in seiner christlichen Glaubenslehre thatsächlich dieser Auffassung der Dogmatik doch sehr wenig gerecht zu werden, vielmehr seiner religiösen Subjectivitat in derselben den freisten Spielraum zu lassen, hat die Verkennung des Wesens der Dogmatik, und die Willkür in der Auffassung und Behandlung der dogmatischen Lehrstoff nur gefördert werden können.»

43) t. a. p. pag. 9, 11, 12, 18.

44) t. a. p. pag. 104, 107, 110, 111, 115, 128, 133.

45) Juister is, naar ons voorkomt, de verhouding, waarin de dogmatiek moet staan tot de verschillende wijsgeerige stelsels, aangeduid door den heer Gunning in zijn Art. *Hoofdvereischten* enz. pag. 300, 2de Dl. der *Studiën*: «in het tweede geval (zie wat vóóraf gezegd wordt) zal de schrijver den stand der kwestieën omtrent bijbelbeschouwing en historische kritiek, omtrent philosophie en wereldwetenschap, zoover ze hier gewicht hebben, moeten kennen, niet alleen op zich zelve, maar vooral in de verhouding, die deze vragen hebben tot het leven der gemeente in wier midden de dogmatiek verschijnen zal. Van deze vragen zal hij moeten weten hoeveel van hare tot nu toe bekende oplossingen in het conscientie-leven der gemeente is opgenomen, zoodat hij dit in zijn dogmatiek kan constateeren zonder vrees van door dat leven gewraakt te zullen worden.» Vergelijk ook wat hierover gezegd wordt door den hoogl. Chantepie de la Saussaye in de «*dogmatische Aanteekeningen*» pag. 121—136 en 236—266 der Prot. Bijdr. V.

46) W. Gasz zegt in Herzog's R. E., Band XIII, in een Art. over Schleiermacher, pag. 770: «die alte Anklage des Pantheismus wiederholen wir nicht, weil sie in der Allgemeinheit dieses Namens zu wohlfeil und zu weitschichtig erscheint.» In de volgende woorden geeft hij pag. 771 rekenschap van de beteekenis, welke volgens hem aan Schleiermacher's theologie moet worden toegkend: «*Schleiermacher wollte entschieden die Religion als Christenthum, darum aber auch das Christenthum ganz als Religion. . . . Daraus ergibt sich ein dynamisches Christenthum, ruhend auf der Erscheinung Christi, und die Pflege dieses Dynamischen, welches in alle Adern des religiösen Lebens hineingeleitet werden soll, halten wir für den Kern der Schleiermacher'schen Theologie. In diesem mittleren Gebiet hat sie ihre Stärke und nach allen Seiten einflussreiche Wahrheit, welche ihr verbleibt, auch wenn die systematische Ausführung — denn das System ist immer das vergängliche — verschieden ausfallen kann und wird.*»

47) t. a. p. pag. 125—131.

48) t. a. p. pag. 4—10.

49) In een reeds geciteerd artikel over «Dogmatik» in Herzog's R. E. Band III, pag. 445.

50) t. a. p. zegt hij verder pag. 8: «ein demonstrieren-wollen des Christenthums hebt den eigenthümlichen Charakter desselben auf, und ein Zurückführenwollen der christlichen Lehre durch Demonstration der Notwendigkeit des Christenthums auf den allgemeinen Prozesz des menschlichen Erkennens wird immer eben dieselbe Wirkung haben.»

51) t. a. p. pag. 9 heet het nader: «eine Darstellung der christlichen Lehre, welche bloz sagte Das ist der jetzt geltende Ausdruck des Glaubens, wäre etwas bloz geschichtliches. Eine solche aber, welche das mannigfaltige nicht als Aggregat betrachtet, sondern es auf seiner Einheit zurückführt und in seinem Zusammenhange darstellt. . . . eine solche Darstellung ist nicht mehr bloz geschichtlich, sondern auch systematisch, und das ist auf diesem Gebiete das wissenschaftliche.» Zegt men dat er bij zijn opvatting geen sprake kan zijn van een algemeene Christelijke leer, hij geeft dit toe, maar wijst op de continuïteit van leven in de Christelijke gemeente en toont daarmee dat hij niet alleen geloovig Christen, maar ook geloovig theoloog is: «man musz nur nicht vergessen, dasz die Beweglichkeit jedes Geschichtlichen Ganzen doch auch ihr bestimmtes Maasz hat, und so giebt es eine Darlegung der christlichen Lehre auch für die Gegenwart, aber freilich keine allgemein gültige. Das thut indesz der Sache nicht den mindesten Eintrag. Die Darstellungen der christlichen Lehre können nicht gleich sein in den verschiedenen Perioden, deren jede anderer bedürftig ist und fähig; denn gesetzt auch, es gäbe eine etwa aus dem zehnten Jahrhundert, die unserer jetzige gleich wäre: schwerlich würde sie damals als christliche Lehre anerkannt sein, weil schwerlich jemand sie würde verstanden haben.»

52) t. a. p. pag. 52. «eine nach den angedeuteten Umrissen gearbeitete Dogmatik wäre in der That eine Disciplin des *histo-*

rischen Haupttheils der Theologie und näher der Unterabtheilung desselben, welke ich «die *positive* Theologie» nenne, aber sie wäre deszhalb gewisz nicht, wie man zu besorgen scheint, eine trockene, urtheilslose blosze Relation oder eine dürre Formelnausstellung, und sie würde auch ganz und gar nicht mit der Speculation auszer Berührung stehen, ohne doch eine speculative Disciplin zu sein oder sein zu wollen Ich räume aber gern ein, dasz, wer keine selbstständige Disciplin der speculativen Theologie in seinem Gesamtorganismus der theologischen Wissenschaften hat, oder zwar wohl den Ort für sie in demselben, aber einen leeren Ort, den Haushalt seiner Dogmatik allerdings anders wird einrichten müssen.»

53) *Christelijke Dogmatiek*, I, pag. 76 en v. Op licht- en schaduwzijden beide van Schleiermacher's theologie wordt daar verder gewezen, maar tevens ten volle erkend dat Schleiermacher «aan het wetenschappelijk streven zijner dagen «den stoot tot een eeuwige beweging» gegeven heeft en als Johannes de Dooper bij vernieuwing vóór den Christus is uitgegaan» etc. Gunstig steekt het waardeerend oordeel van den Utrechtschen hoogl. af bij hetgeen Heinrich Voigt over Schleiermacher meent te moeten zeggen; vergelijk Aant. 42.

54) *Jaarb. voor wetensch. Theol.* Deel VIII, 1850, in een breedvoerige beschouwing van het genoemde werk, pag. 717—779.

55) *Ernst en Vrede*. V^{de} jaargang, pag. 71 en 72. In een tiental Artikelen, in den V^{den} en VI^{den} jaargang van dit Tijdschrift voorkomend, wordt door den genoemden geleerde het bekende werk van den hoogl. Scholten besproken.

56) t. a. p. pag. 26.

57) *Briefve tegen den Materialismus*, tweede vermehrte Auflage, pag. 97.

58) t. a. p. pag. IX.—XII. «Is er ééne zaak», zoo heet het daar verder, «waartoe thans allen geroepen zijn, wien het wezenlijk om niets anders dan de zegepraal van het Godsrijk te doen is, het is de bevordering, ook op dogmatisch gebied, eener waarachtige, innige, echt *Evangelische Alliantie* van allen, die

waarlijk op dezelfde grondslagen bouwen, tegenover een vijand, die het niet slechts op het eigenaardig kerkelijk, maar op het Christelijk, maar op het Godsdienstig, maar op geheel het geestelijk leven van ons en onze kinderen aangelegd heeft.»

59) t. a. p. pag. 37 en v.

60) t. a. p. pag. 83 en 84; het overgenomen woord van Hundeshagen is uit zijn werk: *der deutsche Protestantismus*, 2te Abth. S. 165.

De hoogl. Chantepie de la Saussaye zegt zelf in de reeds geciteerde «*dogmatische Aanteekeningen*» pag. 121 en v. het volgende: «daar de christelijke kerk verdeeld is in verschillende kerkelijke vereenigingen (kerkgenootschappen), moet de dogmatiek, als positieve wetenschap, uitgaan van de leer van één dier vereenigingen. Daarmede verliest zij niet haar ideaal karakter, waardoor zij aan de speculatieve wetenschap eener algemeene christelijke geloofsleer zich aansluit en daartoe voorbereidt, en wel omdat de leer zelve der kerk in al die vereenigingen het bestaan onderstelt eener eeuwige, geopenbaarde waarheid, waarvan zij de uitdrukking wil zijn.»

61) Het Artikel is getiteld: «*onze taak als dogmatici*.» Met «onze taak» bedoelt de hoogl. de taak van hen, «die der moderne of nieuwe richting zijn toegedaan.» Met rondheid wordt erkend dat met name de Nederlandsche modernen zich op dogmatisch terrein nog niet overwerkt hebben. Na gewezen te hebben op de werken van Lipsius, Schweizer, Biedermann en de «*Institutio Theologiae Dogmaticae Evangelicae historico-criticae*» van Prof. C. C. W. Grimm, waarvan de hoogl. beweert «dat zij zich een goed eind ver op den weg bevindt, die van de «*Vermittlungstheologie*» naar de onze leidt», gaat de schr. aldus voort: «als wij dat bedenken, dan voelen wij diep, hoe wij, Nederlandsche modernen, in deze bij onze geestverwanten in den vreemde ten achteren zijn.» Wel werd er reeds veel behandeld, wat zijn plaats zou moeten vinden in de prolegomena der dogmatiek, maar «een afgewerkte dogmatiek werd nog niet door iemand onzer geleverd.» De hoogl. troost zich over Nederland met

«de grootere getalsterkte in de groep der Duitse en Zwitsersche onafhankelijke theologen», en betuigt zijn instemming met een woord van den predikant August Baur dat het «niet gerecht ist die geringere Production der wissenschaftlichen Theologie auf dem Gebiet der systematischen Theologie als Sterilität zu deuten.» «Wij meenen er te moeten bijvoegen, dat de behartiging van onze taak als dogmatici niet alleen door de allereerst noodige historisch-kritische bijbelstudie naar den achtergrond werd geschoven, maar ook heeft moeten lijden en nog lijdt onder den sceptischen geest, waardoor in onzen leeftijd de behandeling van sommige psychologische en metaphysische problemen bestuurd wordt.» Zelfs heett de hoogl. om het nog niet opgeheven verschil tusschen «intellectualisten» en «ethischen», «er vollen vrede meê, dat wij (moderneren) voorshands de volvoering van onze taak als dogmatici nog wat laten rusten.»

Of het artikel veel licht geeft, betwijfelen we; ook komt het ons voor dat de wetenschappelijke sereniteit meer bewaard ware gebleven, indien de hoogl. had kunnen goedvinden geen letter te wijden aan het betoog, dat een moderne dogmatiek, die nog komen moet, «recht van bestaan heeft in de hervormde kerk.»

62) Onder de bewerking van ons Proefschrift kwam het «*Lehrbuch der evangelisch-Protestantischen Dogmatik*» (1876) van Dr. Richard Adelbert Lipsius ons in handen. Met veel instemming hebben wij gelezen, wat in de «Einleitung» over *begriff* en *methode* der dogmatiek, schoon onder andere benamingen, gezegd wordt.

«Die christliche Dogmatik», zoo heet het in § 1, «ist die wissenschaftliche Darstellung des christlichen Glaubens, oder der religiösen Weltanschauung des Christenthums und des in ihr vorausgesetzten religiösen Verhältnisses vom Standpunkte des christlichen Glaubens und für die Genossen dieses Glaubens zum Zwecke gemeinsamer Verständigung über den Inhalt desselben und über den diesem Inhalte angemessensten gedankenmässigen Ausdruck.»

De schr. postuleert ook scheiding tuschen apologetische en

dogmatische theologie: «dagegen liegt es jenseit ihrer Aufgabe, das Recht der christlich-religiösen Grundanschauung selbst erst zu prüfen. Sie nimmt ihren Standpunkt in, nicht ausser oder über dem christlichen Glauben. Ihre Sätze bleiben religiöse Sätze oder Glaubensaussagen, auch wenn sie in eine wissenschaftliche Form gebracht werden. Und auch abgesehen von der Frage nach der wissenschaftlichen Erweislichkeit der christlichen Grundanschauung, für die Gläubigen bedarf es eines solchen Erweises nicht erst aber auch dieser Nachweis fällt nicht der Glaubenslehre als solcher, sondern der Religionsphilosophie, beziehungsweise der Apologetik zu. Auch wo die dogmatischen Sätze sich noch so eng mit dem ausser-religiösen Wissen zu einem Ganzen zusammenschliessen suchen, bleiben sie was sie sind, Aussagen, welche dem religiösen Bewusstsein entsprungen sind die religiöse Mystik bildet immer ihren ausgesprochenen oder unausgesprochenen Hintergrund.»

Eveneens wordt accent gelegd op het verband tusschen theologische wetenschap en kerkelijk leven: «ihr Zweck ist keineswegs blos der allgemeine, welche jede Wissenschaft verfolgt, dass sie «der wahren Freiheit des Geistes dienen soll» (Biedermann), sondern der ganz specielle, die Kirche über ihren geistigen Besitz wissenschaftlich zu verständigen, gewissermassen ihr wissenschaftliches Selbstbewusstsein zum Ausdrucke zu bringen. . . . der Dogmatiker hat vor Allem ein religiöses Interesse, dem seine wissenschaftliche Arbeit nur dienen soll; er muss mitten inne stehen in dem religiösen Leben der kirchlichen Gemeinschaft etc.»

We citeeren niet verder, maar verwijzen elk, die er meer van wenscht te weten, naar het boek zelf. Onze instemming met het hier gezegde is oprecht, maar gaat dan ook niet veel verder. Tegen hetgeen verder gezegd wordt over Godsdienst, Openbaring en II. Schrift en niet minder tegen het materieele gedeelte dezer «Dogmatik» hebben we groote bezwaren. Het komt ons voor dat analyse hier niet zelden annulatie wordt. We spreken evenwel onze bezwaren niet uit, omdat, wat ieder

begrijpen zal, deze zaken niet met een enkel woord kunnen afgedaan worden. Dit is ook de reden, waarom we in ons methodologisch betoog zelf niet konden ingaan op principieele bespreking van dit werk.

63) In de *Jahrbücher für Protestantische Theologie*, Jahrgang 1877, erstes Heft: «*Ueber die Dogmatik von Kahnis.*» Deze geleerde acht het onophoudelijk noodig op zuiverheid en helderheid van gedachte en formuleering der gedachte bij anderen aan te dringen. Van hem, die zich als censor opwerpt, mag men struikelingen voor het minst vreemd vinden. Wat in de volgende woorden het denken vervalscht heeft, laten wij in 't midden, maar struikelingen in den vorm der gedachte zijn er: «man muss selbstverständlich auch noch die äusseren Einflüsse (!) in Anschlag bringen, unter deren fortwirkendem, nachhaltigem und stetigem Einflusse (!) dieses Wesen (des menschlichen Geistes) sich gestaltet hat (pag. 24) In diesem Quantum ist nur die eine Grösse, nämlich eine gewisse Naturanlage, unveränderlich, die zweite Grösse aber, die Gesamtwirkung der äussern (wat?), mit voraus unberechenbarem Einflusse, eine immerhin möglicher Weise veränderliche.»

64) *Proeve eener geschiedkundige vergelijking van de godsdienstige eigenaardigheid der Luthersche en der Hervormde kerk*, naar het Hoogduitsch, met aantekeningen. Met een voorrede van C. H. van Herwerden C.H.z., Groningen 1841.

65) *Die Glaubenslehre der evangelisch-reformirten Kirche*, dargestellt und aus den Quellen belegt. Zürich, I. 1844 en II. 1847, I. Einleitung pag. 1—134.

66) Schweizer zegt t. a. p. I. pag. 5: «wahre Einigung entsteht nicht durch Indifferentismus oder Unkenntniss; wie die Lutherische, so muss die reformirte Dogmatik gekannt sein, wenn beide in eine Ueberzeugung sich aufheben sollen», en pag. 10: «genaue Wiederdarlegung der reformirten Dogmatik, mit Aufzeigung des allen Controverspunkten gemeinsamen innersten und einheitlichen reformirten Principis, ist eine unerlässliche Vorarbeit zur wahren Union.»

67) Geciteerd door den hoogl. Chantepie de la Saussaye, *Ernst en Vrede*, VI pag. 394.

68) In een Artikel, getiteld: über die beiden Principien des Protestantismus, Antwort auf eine 25 Jahre alte Frage, in het *«Zeitschrift für Kirchengeschichte, in Verbindung mit Gass, Reuter und Ritschl herausgegeben von Dr. Theodor Brieger, I. Band, 3. Heft, 1876.»* Bovengemelde vraag, sedert wanneer en door wien de onderscheiding tusschen het formeele en materieele beginsel van het Protestantisme in 't leven trad, werd in 1851 gedaan door Carl Beck in de *«Studien und Kritiken.»* Niemand heeft zoover bekend is op die vraag geantwoord. «Aus mir heraus», zegt Ritschl, «habe ich auch kein Bedürfnis empfunden, dem Ursprung jener «apocryphen» Distinction nachzuforschen. Durch einige jüngere Fachgenossen bin ich jedoch angeregt worden, der Herkunft der Distinction nachzugehen, und mit Unterstützung des Herrn Lic. theol. Kattenbusch, der die äussersten Fäden aufgespürt hat, ist es mir gelungen folgendes zu ermitteln.» Ritschl toont aan dat de onderscheiding tusschen een formeel en materieel beginsel met alles verbonden werd: «mit der lutherischen, mit der rationalistischen Dogmatik, mit der Reformation, mit dem Protestantismus; die Formel ging um und suchte, welchen Inhalt sie verschlingen könnte..... es hat seit der Anfrage Becks fünfundzwanzig Jahre gedauert, bis ich mit einer Antwort dienen kann, nach welcher vielleicht nur wenige fragen, und die vielen eine unangenehme Enttäuschung bereiten wird. Denn die Formel erfreut sich, wie ich beobachten kann, einer ganz ungemeinen Gunst; Gunst und Misgunst aber sind, wie ich weiss, sehr starke Stützen und Hebel theologischer Ueberzeugung.»

69) O. a. Rothe t. a. p. pag. 21 en v. «Unleugbar ist eine befremdliche Erscheinung, dasz die evangelische Kirche auf zwei Principien zurückgehen soll, gleich als fehle es ihr schon in ihrer Genesis an wahrer innerer Einheit, und man kann sich daher versucht fühlen, mit meinem theuren Freunde und Collegen Schenkel, die ganze Unterscheidung zwischen einem for-

malen und einem materialen Princip der evangelischen Kirche und Theologie für eine Verirrung zu erklären. Indesz dürfte man sich hierzu doch wohl nur in dem Falle entschliessen, wenn es wirklich unmöglich sein sollte, ein inneres Einheitsband zwischen jenen beiden Principien zu entdecken etc.» Dat er zulk een eenheidsband bestaat, blijkt volgens Rothe reeds «durch die *historische* Betrachtung der Sache . . . aber auch *an und für sich*, rein die Natur der Sache selbst angesehen, verhält es sich gleicherweise.» Zie de uiteenzetting hiervan bij Rothe zelve.

Ook de hoogl. Chantepie de la Saussaye wijdt eenige belangrijke bladzijden aan de bespreking van deze onderscheiding, *Ernst en Vrede*, V pag. 176 en v., en gispt het als een grondfont in het werk van den hoogl. Scholten, dat deze geleerde bij den aanvang het formeele beginsel apodictisch vóórpostelt. Vergelijk verder Hagenbach, *Dogmengeschichte* p. 498 en 499.

70) *Das Formalprinzip des Protestantismus*, neue Prolegomena zu einer evangelischen Dogmatik, mit Vorwort von D. Dorner, Berlin 1876. In het eerste nummer der *Studien* van dit jaar hebben we een aankondiging en korte beoordeeling van dit werkje gegeven.

71) *Das Princip unserer Kirche, nach dem inneren Verhältnisz seiner zwei Seiten betrachtet.*

72) t. a. p. I. pag. 37. «Wenn nirgends ein formelles Princip möglich ist, ohne dass ein materielles darüber stände und uns zur Anerkennung des erstern vermag, die lutherische Schriftautorität also wesentlich vom Glaubensprincip bestimmt ward: so wird endlich auch das reformirte Materialprincip slechthiniger Abhängigkeit einzig von Gott der einzige Grundsatz sein, den man selbst über die Bibel zu stellen wagt etc.» (pag. 52).

73) Bij Schweizer kan men de verschillende Artikelen, die hierop betrekking hebben, bijeengevoegd vinden, I. pag. 33.

74) Ook wij gebruikten korthedshalve deze benaming, ofschoon zij niet geheel juist is. Terecht zegt Göbel t. a. p. pag. 22: «men noemt gewoonlijk de Hervormde Reformatie de *Zwitserse*, in tegenstelling van de *Duitsche* d. i. Luther-

sche Reformatie. Deze benaming is niet geheel juist. Slechts Zwingli, Myconius en Veretus waren Zwitsers, daarentegen Erasmus, Oecolampadius, Leo Judae, Haller, Farel en Calvijn waren buitenlanders.»

75) t. a. p. pag. 54.

76) Bij Schweizer I. pag. 52.

77) Bij Schweizer I. pag. 206.

78) Schweizer I. pag. 198: «die Autorität der h. Schrift als Norm für christlichen Glauben und Leben gründet sich darauf, dass sie das Offenbarungsleben, welches die Höhe der vollendeten Religion ist, ausspricht, d. h. die h. Schrift spricht inspirirt das Wort Gottes aus. Das Offenbarungsleben selbst ist *verbum internum*, die Schrift *verbum externum* und zwar *scriptum*, beide Eins und doch verschillend.» Met deze woorden omschrijft deze geleerde naar ons voorkomt met juistheid de leer der Hervormde kerk op dit punt.

79) Bij Schweizer I. pag. 200.

80) t. a. p. pag. 153.

81) Geciteerd door Rothe t. a. p. pag. 210; zie verder het geheele Artikel: *Heilige Schrift* bij Rothe en de daar aangehaalde literatuur. Vergelijk ook de Artikelen van den heer Gunning «Geloof en Kritiek» in de *Prot. Bijdragen*, 1e jaarg. pag. 335—350 en 2e jaarg. pag. 281—308 en pag. 453—478.

82) In een reeds geciteerd Artikel «*Dogmatiek*», Herzog's R. E. Bd. III pag. 445.

83) *Christelijke Dogmatiek* I. pag. 27. «In zijn geheel moet het O. V. als een propaedeuse tot Christus aangezien worden, die het Nieuwe steunt, zonder daarmee gelijk te staan.»

83) Dat dit niet het geval is, kan ten overvloede blijken uit een aankondiging, die we gaven van Ebrard's *Apologetik* in de *Studiën*, tweede Deel, 2e stuk, pag. 142—174.

85) *Openingsrede*, pag. 34.

86) Meegedeeld in Luthardt's «*Kompendium der Dogmatiek*», pag. 24. Eveneens Dorner bij Rothe t. a. p. pag. 36: «das Geheimnis des Gleichmuths unserer neueren Theologie auch in

den Gefahren der kritischen Operationen liegt eben in der klaren Erkenntnis, dass der Glaube an die Inspiration des kirchlichen Canons nicht die Bedingung, nicht der notwendige erste Schritt ist, um zum Glauben in Christus zu kommen; dass mit jenem Schriftglauben noch gar nicht *der* christliche Glaube gegeben oder auch nur fundamentirt wäre (denn dazu gehören noch ganz andere sittlich-religiöse Erfordernisse); endlich aber dass der sittlich-religiöse, reale, nicht blosz intellectuale Lebensprocesz nicht verfehlt, Jeden, der sich aufrichtig und beharrlich ihm anvertraut hat, wie zum Leben und zur vollen Genüge an Christus, so auch zur Anerkennung der normativen und göttlichen Autorität der Urkunden der göttlichen Offenbarung zu führen. Mehr aber bedarf es nicht, weder für den Einzelnen noch für die Kirche . . . diese Gewiszheit der Autorität der heiligen Schrift schöpfen wir also aus der Autorität Christi, nachdem seine Erlöserkraft und Würde uns im Glauben gewisz geworden ist; nicht umgekehrt hat uns Christus göttliche, wahrhaft sichere Autorität der heiligen Schrift wegen, z. B. seiner Auferstehung wegen, die sie berichtet etc.»

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines.

STELLINGEN.

I.

Dogmatiek is beschrijving van het leven der gemeente van den tegenwoordigen tijd.

II.

Er kan, welbeschouwd, alleen sprake zijn van *kerkelijke* dogmatiek.

III.

Scheiding en vereeniging van dogmatiek en ethiek is beide mogelijk, geen van beide noodzakelijk.

IV.

In beider belang, maar vooral in het belang der eerste moeten dogmatiek en apologie gescheiden zijn.

V.

De gangbare onderscheiding tusschen het formeele en materieele beginsel der Hervorming is geheel waardeloos.

VI.

De Bijbel heeft alleen zedelijk gezag.

VII.

Het abstentionisme van Dr. Pierson is een fictie.

VIII.

Ten onrechte meent Dr. Pierson (Levensbeschouwing, Inl.) in zijn kritiek van het piëtisme het Christendom getroffen te hebben.

IX.

Ten onrechte beweert dezelfde geleerde (Levensbeschouwing, Inl.) dat «een dogmatisch geloof met humaniteit ten eenemale onbestaanbaar is.»

X.

De strijd, die aanleiding heeft gegeven tot de Synode van Dordrecht 1618 en 19, was niet van confessioneelen, maar van dogmatischen aard.

XI.

Op wetenschappelijk-theologisch terrein verdient het geen aanbeveling van een „leer van Jezus” te spreken.

XII.

Het boek Jona is een didactisch geschrift en gericht tegen het Joodsche particularisme.

XIII.

Jeremia 6 : 11 moet in plaats van עַם יְמִינָא
gelezen worden עַם-טֵרָה יְמִינָא.

XIV.

2 Cor. 5 : 7 moet εἶδος in plaats van door «aan-
schouwen» vertaald worden door «uitwendige ge-
daante der dingen».

XV.

Het betoog van den heer Straatman (Theol. Tijdschr.
1877 Jan.) dat 1 Cor. 7 : 17—22 niet van de hand
van Paulus is, is verre van overtuigend en lijdt
hier en daar aan sophistiek.

XVI.

Met betrekking tot het opstandingslichaam is er
geen strijd tusschen 1 Cor. 15 en 2 Cor. 5.

XVII.

Het begrip δικάσις bij Paulus omvat meer dan
den actus forensis.

XVIII.

Een grondige psychologie is als basis voor een
vruchtbare apologie onmisbaar.

XIX.

Het verdient aanbeveling aan de Halientiek (theorie van de verbreiding des Chr. onder de niet-chr. volken) een eigen plaats in den cyclus der Christelijk-theologische wetenschap te geven.

XX.

Het is voornamelijk voorbarig uit de geschiedenis der godsdiensten gevolgtrekkingen te maken voor of tegen het bestaan der Openbaring in Israël.

